

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Kitabın Orjinal adı:

The Authority of Sunnah

Kitabın türkçə nəşrinin adı:

Sünnetin Bağlayıcılığı, Rəğbet Yayınları

Müəllif:

Muhamməd Taqi OSMANİ

**Anadolu türkcəsindən Azərbaycan
dilinə tərcümə edən:**

Eldəniz SALMANOV

Elmi redaktor:

Vüqar SƏMƏDOV

Dizayner:

Nicat QƏRİBOV

Bakı-2017; İpəkyolu Nəşriyyatı:219

İSBN: 978-9952-449-71-6

Bu kitab Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət
Komitəsinin 21 iyun 2017-ci il DK-544/M nömrəli razılıq məktubu ilə
nəşr edilmişdir.

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

Bakı Şəhəri Səbail Rayonu

Cəfərov Qardaşları, 16.

Tel: (+994 12) 492 14 38

Mobil: (+994 51) 412 22 82

Web sayt: www.ipekyolunesriyyati.az

Elektron poçt: ipekyolunesriyyati@gmail.com

Sünnənin İslamda Yeri

Muhamməd Taqi OSMANİ

Muhamməd Taqi Osmani

5 Oktyabr 1943-cü ildə Hindistanın Uttar Pradesh əyalətinin Deobənd şəhərində dünyaya gəlmişdir. 1959-cu ildə Qaraçidəki Darul-Ulumdan məzun oldu. Eyni yerdə Deobəndlilər arasında müfti ünvanı ilə məşhur olan atası Muhamməd Şafidən İslam fiqhini öyrəndi. 1961-ci ildə fiqh üzrə Darul-Ulumdan, mədrəsə ortamında doktor ünvanına bərabər sayılan “təxəssüs diplomu” almışdır. Daha sonrakı təhsilini, 1964-cü ildə Qaraçi Universitetində ədəbiyyat, 1967-ci ildə eyni universitetin hüquq fakültəsində, 1970-ci ildə isə Punjab Universitetinin Ərəb Dili və Ədəbiyyatı fakültəsində master dərəcəsi ilə tamamlamışdır. Məşhur fiqh alimi və Deobənd məktəbinin liderlərindən olan Osmani, İslami bank sahəsində də mütəxəssis olub, Pakistanda İslami bank sisteminin qurucuları arasında sayılır. Eyni zamanda, Osmaninin hədis elmi sahəsində bir çox alimdən icazəti vardır. Darul-Ulumda Səhihi-Buxari, Fiqh və İslam İqtisadiyyatı kimi dərslərin yanında, təsəvvüflə də yaxından maraqlanan Osmani, bu sahədə hər həftə konferanslar verməkdədir.

Pakistan Şəriət Məhkəməsi (1980-1982) və Pakistan Konstitusiyaya Məhkəməsində (1982-2002) hakim olaraq fəaliyyət göstərmişdir. Həmçinin rəhbərlik etdiyi cəmiyyətlərin adları aşağıdakı kimidir:

International Shariah Standard Council, Accounting and Auditing Organization Financial Institutions, (Bahreyn), Centre for Islamic Economics Pakistan, Shariah Board Central Bank of Bahrain, Shariah Board Abu Dhabi Islamic Bank, Shariah Board Meezan Bank Ltd, (Qaraçi), Shariah Board International Islamic Rating Agency (Bahreyn).

Əsərləri: Urduca, ərəbcə və ingiliscə olan əsərlərinin bir çoxu digər dillərə tərcümə edilmişdir.

Ön Söz

İslamın dini terminlərinin ən önəmlilərindən biri olan “sünnə” s.n.n. kökündən meydana gələn, məsdər formasında bir sözdür. Ərəb cəmiyyəti və ədəbiyyatında “sünnə” sözü istər məsdər, istər fel olaraq mücərrəd mənadan bəsit mənaya qədər çoxmənalı zəngin (*Word family*) bir kəlmə qrupuna daxildir. Bu kəlmə isim olaraq işlədildə yol, yol xəritəsi, yaşama tərz (təbiət), adət, davranış mənalərini daşıyır. Onunla eyni kökdən gələn “sənən” məsdəri isə doğru yol, örnək, nümunə deməkdir. Fel olaraq işlədikdə isə bıçaq, qılınc və s. itilmək, parılatmaq, zirehə bürünmək, göz yaşlarının axması, üstünə su tökərək yuyunmaq, dəvələri güdmək, gözəl danışmaq, dişləri təmizləmək, bir şeyə yeni forma vermək, yenilik çıxarmaq, cığır açmaq, bir yola daxil olub getmək, sülük etmək, yolun işlək olması, bir vəziyyəti təyin etmək, bəyan etmək, cəmiyyət üçün qanun-qayda qoymaq və s. mənalərini ifadə edir¹. Sünnə sözünün cəm forması isə “sünən”-dir. Sünnənin cəm forması sünən olduğu kimi Hz. Peyğəmbərin söz, hərəkət və təqirələrinə aid hədisləri ehtiva edən kitablardan bəzilərinə də sünən deyilmişdir.² Qurani-Kərimdə “Sünnətullah” təbiri mövcud olsa da “sünnətür-rəsul” qavramı yoxdur. Ancaq Şafei kimi alimlər Qurandakı “hikmət” kəlməsindən təkidlə sünnə anladıklarını söyləmişlər.³ Bununla yanaşı “usvətun həsənətun”⁴, “ittiba”⁵, “itaət”⁶, “təbə olmaq”⁷ kimi ifadələrə sünnə mənasına gələ bilən məfhumlar deyilə bilər.

1. İbn Mənzur, Əbul-Fəzl Cəmaləddin Məhəmməd b. Mukrim, Lisanül-Ərəb, I-XV, Daru Sədr, Beyrut t.y. XIII, 220-230; Bünyamin Erul, Sahabənin sünnət anlayışı, Türkiyə diyanət vakfı yayınları, Ankara, 1999, s.14

2. Müctəba Uğur, Hadis terimləri sözlüğü, Türkiyə diyanət vakfı yayınları, Ankara, 1992, s.362-363.

3. Muhammed b. İdris eş-Şafii, Er-Risale, trc. Abdulkadir Şener, İbrahim Çalışkan, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s. 63.

4. Əhzab, 33/21.

5. Əraf 7/158.

6. Ali-İmran, 3/32; Nisa 4/80; Maidə, 5/42.

7. Ali-İmran, 3/31.

Termin olaraq sünnə, Rəsulullahın söz, hərəkət və təqirləri (Hz. Peyğəmbərin sahəbələrindən birinin söylədiyini və yaxud bir şeyi edərkən gördüyü halda qadağan etməyib və ya təsdiqlədiyi sünnələr) ilə Hz. Peyğəmbərin İslamın əmr və qadağalarını tətbiq edərək şərh etməsi deməkdir. Hz. Peyğəmbərə aid edilən hər şeyin yazılmış mətni mənasında hədis, günümüzdə sünnənin yerində də işlədilir. Artıq bu gün hədis deyiləndə sünnə, sünnə deyilən də hədis başa düşülür. Sünnənin cəm forması sünən olduğu kimi Hz. Peyğəmbərin söz, hərəkət və təqirlərinə aid hədisləri ehtiva edən kitablardan bir qisminin adı da Sünəndir. Əvvəllər Hz. Peyğəmbərin sözləri üçün hədis, fel, hərəkət və davranışları üçün sünnə termini işlədilsə də bu terminləri bir-birindən ayrı düşünmək qeyri-mümkündür. Bir mənası ilə “sünnə”, hədis kitablarında gördüyümüz hədis mətnləri deyil, onların ifadə etdiyi mənalardır. Sünnə, Quranı şərh edib açıqladığı üçün Qurani Kərimdən sonra dinin ikinci mənbəyi olaraq qəbul edilmişdir. Quran oxunan vəhy, sünnə rəvayət olunan vəhydir⁸. Hədis kitabları, sünnənin yazılmış mətn və sənədləri ilə doludur. Hz. Peyğəmbər (s.ə.s) Qurani-Kərimi təbliğ edib insanlara çatdırmaqla yetmir, eyni zamanda onu şərh edib açıqlayırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, Allah Rəsulunun (s.ə.s) dəvət və təbliğ vəzifəsi cahanşümül olduğu üçün açıqlamalar, şərhlər və izahlar buna uyğun olaraq edilmişdir.

Uca Allah insanı mükəmməl və mükərrəm bir varlıq olaraq yaratmasına baxmayaraq o, birbaşa yarıdanla müxatəb ola biləcək bir quruluşa malik deyildir. Buna görə də Uca Allah tarix boyunca özü ilə bəndələri arasında əlaqə yaratmaq üçün onlar arasından nəbi və rəsulları seçmişdir. Vəhyini onlar vasitəsi ilə insanlara çatdırmışdır.

Sünnə Quranı həyat halına gətirməyin adıdır. Alimlər sünnənin (hədisin) Qurani-Kərim qarşısında dörd vəzifəsi olduğunu qeyd edirlər.

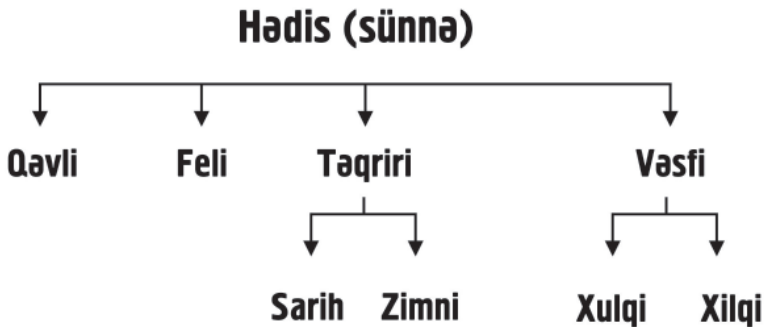
1) Təkid, təyid: Sünnə hər yönü ilə Quranın hökmünə uyğun açıqlama verir. Məsələn: Quranda ana-ata haqları, namaz, oruc, həcc, zəkat və buna bənzər kimi hökmlər yer alır. Sünnədə bu hökmləri dəstəkləyən hədislər qeyd olunduğu görülür.

8.Şafei, Risalə, s. 91-92.

2)Təfsir və bəyan: Hədis Quranda keçən hər hansı bir hökmü hər hansı bir yöndən açıqlayar, yəni orada olan mücməl (mənası gizli) mənalara izah edir. Məsələn: Namazın vaxtları, necə qılınması, rəkatları, zəkatın, orucun, həccin hökmləri və təfərrüatı sünnədə mövcuddur.

3) Təqyid: yəni ümumi qeyd edilən hökmləri xüsusiləşdirər. Məsələn, Quranda Maidə surəsində oğrunun əlinin kəsilməsi əmr edilir. Ancaq əlin haradan kəsiləcəyi qeyd olunmur. Allah Rəsulu sağ əl biləkdən kəsiləcəyini buyuraraq sünnə ilə bu məsələyə açıqlıq gətirmişdir ki, buna təqyid deyilir.

4) Təşri: Quranın hər hansı bir mövzuda hökm gətirmədiyi halda hədis (sünnə) bir hökm ortaya qoyar. Məsələn: Qan hökmündə olan dalaq və ciyərin yeyilməsi, dənizin ölüsünün halal olması, əhliləşdirilmiş eşşək ətinin yeyilməsinin haram olması, qızıl və ipəyin kişilərə haram, qadınlara halal olması, ehramda tikilən paltarın geyilməsinin qadağanlığı kimi mühüm dini xüsuslar hamısı sünnə tərəfindən hökm olaraq bildirilmişdir.

Dilimizə “Sünnənin İslamdakı Yeri” adıyla tərcümə edilən Mu-hamməd Taqi Osmaninin təlif etdiyi “The Authority of Sunnah” əsəri cəmiyyətimizdə hədis elmi sahəsində önəmli boşluğu doldura biləcə-yi qənaətimdəyik. Belə ki, kitab bu sahədə önəmli xüsurlara ayə və hədislərdən dəlillər gətirərək diqqət çəkmişdir. Həmçinin kitab ver-diş etdiyimiz sünnənin Quranı dəstəkləməsinə misal gətirməyin yanı sıra Quranın sünnənin dəstəkləməsinə nümunə gətirməsi nöqtəyi nəzərindən də orjinaldır. Eyni zamanda kitabda Allah Rəsuluna tabe olmağın vacibliyi ayələrdən dəlil gətirilərək isbat edilir. Rəsulullahın Quran xaricində vəhy aldığı, dünyəvi məsələlərdə yanıla bilməsi kimi məsələlər misallarla izah edilmişdir. Daha sonra sünnənin mütəvatir, məşhur, əziz və əhəd kimi növləri ələ alınmışdır. Həmçinin hədislərin qorunmuşluğu üzərində durulmuş və sahəbənin hədis əzbərləmə arzu, istəyindən bəhs edilmiş, hədis yazan səhabələr və Hz. Peyğəmbərin kimlərə hədis yazdırdığı kimi mühüm məsələlər qeyd edilmişdir. İlk hədis və sünnə kitablarının tabiun, ətbau-tabiin dönməndə kimlər tərəfindən yazıldığına diqqət çəkilmişdir. Hədislərin səhih, həsən, zəif və uydurma növlərindən bəhs olunmuş, ravilərdəki qüsurlar səbəbi ilə meydana gələn xüsurlara işarə edilmiş və bunlarla bağlı yazılan ki-tabların əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Hədislərin ilk olaraq müsəlman-lar tərəfindən tənqidi, qarşılaşdırılması məsələləri ələ alınmışdır. Hz. Peyğəmbərin peyğəmbərlik səlahiyyətinin zaman və məkan sərhəddi kimi aktual mövzular müzakirə edilmişdir. Heç bir kitab əskik, nöqsan deyildir. Ancaq deyə bilərik ki, Sünnə və hədis davamçıları üçün is-tifadə edəcəyi və zövqlə oxuyacaqları bir kitabdır. Kitabın ərsəyə gəl-məsində əməyi olanlara təşəkkür etməyi bir borc olaraq görürəm.

İlahiyyat elmləri üzrə fəlsəfə doktoru:

Vüqar Səmədov

Sünnənin əhəmiyyəti və problemlərinə dair mülahizələr.

İslam tarixinin heç bir dövründə zındıqlar (fasiqlər) və bəzi batil firqə mənsubları xaric heç bir islam alimi “Quranın həyata tətbiq edilmiş modeli və Qurana əsaslanan nəbəvi örnək düşüncə və davranış modeli” deyərək izah edilə biləcək Rəsulullah -səllallahu əleyhi və sələm-in sünnəsinə ehtiyac olmadığını iddia etməmişdir. Bununla yanaşı başda hədislərin sübut problemi, sünnənin doğru şəkildə başa düşülməsi, sünnənin aləmşümul və bir bölgəyə xas olan hissələrinin hansılar olduğu, sünnənin hansı hissələrinin ümməti birləşdirdiyi, sünnədə əsas olanın “nümunə və vasitə”, yoxsa Hz. Peyğəmbər tərəfindən irəli sürülən “məqsəd və prinsiplər” olduğumu, nələrin sünnə, nələrin də sünnə olmadığı kimi xüsusi islam alimləri tərəfindən -xüsusilə son vaxtlarda daha çox- üzərində dayanılan və müxtəlif fikirlərin yaranmasına səbəb olan məsələlər kimi qarşımıza çıxır. Bir sözlə keçmişdə olduğu kimi bu gün də sünnə barəsindəki problemlərdən ən başlıcası “Sünnənin Quran qarşısındakı yeri” və “hədislərin etibarlı olanlarının müəyyən edilməsi və bunun kriteriyaları məsələsidir.”

Qurani və Hikməti⁹ təbliğ, izah və öyrətməklə məsul olan¹⁰Hz. Peyğəmbərin Qurani şərh və nəbəvi tətbiq metodu olan sünnəni nəzərə almadan Quranda əmr edilən ibadətləri “Allahın rızasına uyğun olaraq” yerinə yetirə bilməyin, sırf Qurana əsaslanan “həyat nizamı” ortaya qoya bilməyin mümkün olmadığını hər elm və insaf sahibi

9.əl-Bəqərə 2/129, 151, 37; Ali-İmran 3/48, 164; əl-Cumua, 62/2 ayələrindən çıxardığımız nəticəyə görə Hikmət Qurandan başqa bir şeydir. Bu barədəki şərhlər: a)Hz. Peyğəmbərin sünnəsi ki, İmam Şafi ər-Risalesində bu fikri müdafiə edir. (Bax. əş-Şafi, ər-Risale, Misir, 1358/1940, tədqiq Əhməd Muhəmməd Şakir, səh. 78), b) Quran təlimlərindən əldə edilən bir şey deyərək müxtəsər şəkildə ifadə edilə bilər. “Allah ona Kitabı, Hikməti, Tövrəti və İncili öyrədəcək” (Ali-İmran, 3/48) ayəsi Hz. İsa haqqındadır. Məhəmməd Qəzalinin də dediyi kimi (bax. Məhəmməd Qəzali, Qurani Qavramada metod, Ankara 1993, səh. 172-173) Quranda iyirmi yerdə bəhs edilən Hikməti Hz. Peyğəmbərin sünnəsi deyərək “məhdudlaşdırmaq doğru olmaz.”

10.əl-Bəqərə, 2/129, ən-Nisa, 4/113.

bilir. Qurani şərh etməyi alimlərin bacara biləcəyi iddia edilərsə, belə olan təqdirdə deyilə bilər ki, bu səlahiyyət xüsusən Qurani ən gözəl şəkildə qavrayan və Allahın istəyini ən yaxşı bilən və “ilahi müraqbə” altında olan Rəsulullahə aiddir.

Allaha (Qurana) itaətlə yanaşı Rəsulullahə itaət etməyi və tabe olmağı əmr edən,¹¹ ona etiraz etməyi qadağan edən¹², onun halal və haram buyurmaq səlahiyyətindən bəhs edən, onu müsəlmanların tabe olması zəruri olan gözəl bir örnək kimi göstərən bir çox ayə Hz. Peyğəmbərin sağlığında özünə, vəfatından sonra da etibarlı dəlillərlə nəql edilən səhih sünnələrə əsaslanmağın zəruriliyini göstərir. Bu səbəbdən dinin ikinci qaynağı olan sünnəni qəbul etməmək böyük bir xəta olduğu kimi, Quran və sünnəni bir-birindən tamamilə ayrı (müstəqil) şeylər kimi düşünmək də səhvdir.

Belə olduğu halda əqli düşüncəsi sağlam olan bir insanın zəlalət əhli deyilsə, sünnəni bütövlükdə rədd etməsi qeyri-mümkündür. Lakin Qurana, məşhur və mötəbər sünnəyə, ağıla, elmi mənbələrə və tarixi faktlara ziddiyyət təşkil edən rəvayətlərin - cəm, təlif - kimi metodlarla ixtilaf və ziddiyyəti aradan qaldırmaq mümkün olmur, - Qurana müxalif olması təsəvvür edilməyən Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm-ə də nisbət edilə bilməyəcəyini inkarından bəhs edildiyini, belə ki, keçmiş üləmanın bəzisinin səhih həтта mütəvatir qəbul etdiyi rəvayətləri digər alimlərin zəif və ya mövzu (uydurma) qəbul edə bildiyini, bir sözlə bunun ictihadi və izafi bir məsələ olduğunu hədis üsuluna və mövzu hədislərə dair mənbələri araşdıran hər əhli-insaf qəbul edəcəkdir.

Ən çox müzakirə mövzusu olan digər bir xüsüs “sünnəyə bağlılıq” məsələsidir. Xüsusilə dinə dair sünnələrin (sünnəti xuda) bütünləşdirici və mütləq olduğu, dini təbliğ etməyin xaricində Hz. Peyğəmbərin etdiyi əməllərin (sünnəti zəvaid) isə bu mahiyyətdə olmadığı, belə sünnələr sərbəst olduğuna görə bunlara tabe olanın da, olmayanın da məzəmmət edilməyəcəyi ən məqbul və bitərəf fikir kimi görünür. Qurandakı bütün əmrlər zərurət ifadə etmədiyi kimi, sünnənin tamamına bağlılıq (birləşdiricilik) baxımından eyni kateqoriyada deyildir. Belə olduğu hal-

11. Ali-İmran 3/31, 32; 132; ən-Nisa, 4/59, 64, 80; əl-Maidə, 5/9; ən-Nur, 24/52

12. ən-Nisa, 4/14; əl-Əhzab, 33/36; əl-Cin, 72/23.

da sünnənin qəti bütünləşdirici (fərz, vacib) olan hissəsi olduğu kimi, sərbəst (ixtiyari) və mübah olan hissələri də mövcuddur.

Sünnə barəsindəki digər bir problem də “sünnənin mahiyyəti”, yəni qaynağı məsələsidir. Hz. Peyğəmbərin sünnəsinin “bilik mənbəyi” olaraq sırf vəhyi göstərib “sünnənin hamısını vəhy məhsulu” olduğunu iddia edənlər olduğu kimi, sünnənin “bir qismi”nin vəhy olduğunu, hətta sünnədə vəhy məhsulu heç bir şey olmadığını iddia edənlər də vardır. Rəsulullahı idarəçilik və hərbi sahəsi kimi bir neçə məsələdə yanıldığına görə tənqid və xəbərdar edən,¹³ onun da bir insan olduğunu ifadə edən¹⁴ ayələrə nəzər saldıığımızda sünnənin hamısının vəhy məhsulu olduğunu deyə bilmərik. Bununla yanaşı ümumilikdə sünnənin ən azından müəyyən bir hissəsinin vəhy məhsulu olduğu ən çox qəbul edilən rəydir.

Ona görə bizim üçün sünnənin, hətta hər hədisin bir dəyəri vardır. Çünki başqa Quran gəlməyəcəyi kimi, başqa peyğəmbər də gəlməyəcəkdir. Belə ki, keçmişdə olduğu kimi, müasir dövrümüzdə islam alimləri də hədislərin səhih olanını zəif olandan ayırd etmək səylərini və bu sahədə aparılan tədqiqatları təqdis, təxfif və biganə yanaşmadan davam etdirməli, ifrat və təfritə varmadan sünnəyə dair problemləri elmi yanaşma ilə tədqiq etməli, Qurana və səhih hədislərə əsaslanan, həyatın hər sahəsini əhatə edən sünnə düşüncəsi və həyat modeli ortaya qoya bilməlidirlər.¹⁵

Tərcümə haqqında

Bu tərcüməni edərkən diqqət etdiyimiz xüsusiylərə qısa şəkildə toxunmağımızın faydalı olacağını düşünürük.

1. Müəllifin bəzi fikirlərini qəbul etməsək də, tərcümədə onun ifadələrini olduğu kimi nəql etdik və qiymətləndirmə cəhətinə toxunmadıq; qiymətləndirməni “bir mətni nə ona dost kimi, nə də düşmən kimi oxumağın zəruriliyinin şüuru içində olan oxucuya həvalə etdik.”

13.əl-Ənfal, 8/67; Əbəsə, 80/1-3

14.əl-Kəhf, 18/110; əl-Fussilət, 41/6

15.Bununla əlaqədar olaraq bax. Kırbaşoğlu, İslam Düşüncəsində sünnə, səh. 139-144.

2. Müəllif kitabını üç hissəyə ayırmış, lakin alt başlıqlara hər hansı bir rəqəm qoymamışdır. Mövzunu ehtivasına uyğun olaraq oxucuya asan və daha istifadəli olması üçün dörd hissəyə ayıraraq başlıqları sistemli və müfəssəl şəkildə verdik.

3. Kitabda istinad edilən ayə və hədislərin yerini Türkiyə Diyanət Vəqfi İslam Ensiklopediyasında tətbiq edilən metoda görə iqtibaslarda göstərdik.

4. Ehtiyac hiss etdiyimiz yerlərdə hədislə bağlı bəzi terminləri iqtibaslarda (Mütərcim qeydi) qısaltması ilə, mətnə olmayan bizə aid izahları da düz mötərizə içərisində verdik.

5. Tərcümədə müəllifin ifadəsinə sadıq qalmağa çalışdıq. Hədislə bağlı texniki terminləri eynilə verməyi və yeni nəsilərin daha rahat başa düşməsi üçün istifadə edilməyən və bu səbəbdən getdikcə unudulan türk dilindəki kəlmələrimizi də istifadə etməyə çalışdıq.

6. Allahın kitabı xaricində heç bir kitabın nöqsanlardan xali olmadığı bir həqiqətdir. Tərcümədə əlimizdən gələn səyi göstərməyimizə baxmayaraq, insan olmağımızdan irəli gələn maddi xəstəliklərimiz varsa, buna görə Allah-Təaladan əfv olunmağı və diqqətli oxuculardan da irad və təkliflərini gözləyirik. Təvfiq Allahdandır.

Dr. İbrahim Kutluay

Kartal/İstanbul 07.10. 2005

Birinci Hissə

İslam hüququnun iki qaynağı

A. Qurani-Kərim

İslam hüququnda Hz. Peyğəmbərin sünnəsi Qurani-Kərimə yaxın dərəcədə əhəmiyyətli qəbul edilir. Sünnənin bu mövqeyi əsrlər boyunca etirazsız və mübahisəsiz qəbul edilmişdir. Müsəlmanlar arasında hüquqi yanaşmalar baxımından bir çox fərqliliklər olmaqla yanaşı, “Quran və sünnənin dəlil olması” heç bir fəqih tərəfindən inkar edilməmişdir. Özlərini müsəlman cəmiyyətin əsas qolundan ayıran bəzi şəxsləri bir yana qoysaq, heç kim islam hüququnun müqəddəs qaynağı olan Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm-in sünnəsinə etiraz etməmişdir.

Vəziyyət bu gün də dəyişməmişdir. Belə ki, bəzi şərqsünaslar və onların davamçıları son yüz ildə “hədislərin etibarlılığı” və ya “dəlil olması” haqqında bəzi şübhələr oyandırmağa və sünnəyə dair şübhəli davranışlar yaratmağa səy göstərirlər. Bu səbəbdən İslamı əsas mənbələrindən öyrənmək iqtidarında olmayan bəzi müsəlmanlar (sünnə və hədis əleyhinə yazılmış) belə kitabları oxuduqlarında çox vaxt hədislər barəsində -az da olsa- şübhə ilə yanaşırlar. Bu mənada əlinizdəki kitab İslamı təbliğin başlıca mənbələrinə istinad edərək sünnənin yığcam və sadə hökmünü ortaya qoymaq hədəfini güdür. Məqsədimiz çox sayda dəlillər gətirməklə oxucunu yormaqla deyil, həqiqəti olduğu kimi çatdırmaqdır.

B. Sünnə

Hədis alimləri sünnəni bu şəkildə tərif etmişdir;

“Hz. Peyğəmbərə aid söz, əməl və təqdirlər”ə sünnə deyilir. Bu tərifdə keçən “təqdir” (confirmation) kəlməsi ərəb dilindəki təqrir kəlməsi ilə ifadə edilir. Bu kəlmə ilə nəzərdə tutulan: -Bir adam bir şey deyər və ya fərdi şəkildə bir hərəkət etdiyi halda- həmin insanın dediyi və ya etdiyi hərəkətin xəbəri Rəsulullahə gəlib çatdığına o, bunu ya aşkar şəkildə təsdiq edər, ya da etiraz etmədən susardisa, Hz.

Peyğəmbərin “zimmən qəbulu (dolayı yolla)” demək olan təsdiqi ilə yanaşı, səssiz qalması da eyni şəkildə sünnə termini içərisində müəllə edilür. Çünki hər üç növ (söz, əməl və təqdir) ilə sünnə, Rəsulullahı aiddir. Belə olduğı halda Rəsulullahın dindəki yerini müəyyən etmədən sünnənin İslam hüququndakı həqiqi yerini müəyyən etmək qeyri-mümkündür.

C. Hz. Peyğəmbərin dindəki yeri.

Hz. Peyğəmbərin dindəki yeri məsələsində ilk sual bundan ibarətdir: Hz. Muhəmməd -səllallahu əleyhi və səlləm- insanlara bir peyğəmbər kimi göndərildiyində peyğəmbərlik baxımından necə bir səlahiyyətə sahib idi? O, bir xəbər (qasid) gətirəndən və ya bir məktubu təslim etdikdən sonra onunla maraqlanmayan bir “poçtalyonçu”dan (qasiddən) başqa bir səlahiyyətə sahib deyildirmi? Bu suala veriləcək cavab qəti şəkildə “xeyr”, yəni (Allah Rəsulunun daha üstün səlahiyyətə sahib olduğı şəkildə) olacaqdır.

Peyğəmbərlər Allah-Təalanın sözünü insanlara yalnız “çatdırmaq üçün” göndərməzlər; onlardan ilahi kitabı şərh edib yozumlamaları (təfsir), onun tətbiq metodlarını göstərmələri və Kitabın ehtiva etdiyi tətbiqi bir “model”ini təqdim etmələri istənilir. Peyğəmbərlərin vəzifələri Allahın kitabının ayələrini oxumaqla məhdud olmayıb daha çox insanlara Allahın kitabını öyrətmək və ilahi kitabın tələb etdiyi qaydada həyatlarını tənzimləmələri üçün insanları öyrətməkdir. Qurani-Kərimin bu ayəsində həmin tərəddüdlər ortadan qaldırılır:

“And olsun ki, möminlər daha əvvəl açıq-aşkar bir zəlalət içində ikən Allah öz aralarından onlara ayələri oxuyan, onları tər-təmiz edən və onlara Kitab və Hikməti öyrədən bir peyğəmbər göndərdiyinə görə böyük bir lütf etmişdir.” (Ali-İmran 3/164).

“O ümmilər (savadsızlar) arasında özlərindən bir peyğəmbər göndərəndir ki, (bu) onlara ayələri oxuyar, onları təmizə çıxarar, onlara Kitabı və hikməti öyrədir...” (əl-Cumə 62/2)

Qurani-Kərimin bəyanına görə, Hz. İbrahimin duasında keçən eyni vəzifələr Hz. Muhəmməd -səllallahu əleyhi və səlləm-ə də verilmişdir. Hz. İbrahimin duası bu şəkildədir:

“Ey Rəbbimiz! Onların içərisindən özlərinə bir peyğəmbər göndər ki, Sənin ayələrini onlara oxusun, Kitabı və hikməti onlara öyrətsin, onları təmizləsin!” (əl-Bəqərə, 2/129)

Bu ayədə Rəsulullah verilən vəzifələr (səlahiyyətlər) bəyan edilir. Bu vəzifələr dörd müstəqil vəzifəni ehtiva edir. Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm-ə aşağıdakı vəzifələr verilmişdir:

- a) Allahın ayələrini oxumaq
- b) Allahın kitabını öyrətmək
- c) Hikməti öyrətmək
- d) İnsanları təzkiyə etmək (təmizləmək).

Beləliklə Qurani-Kərim Hz. Peyğəmbərin Allahın ayələrini yalnız oxumaqla vəzifəli olmadığını və insanlara Qurani istədikləri kimi şərh edib əməl etmək səlahiyyəti verməməklə yanaşı, Hz. Peyğəmbərə Qurani insanlara şərh etmək və onun nə şəkildə tətbiq ediləcəyini göstərmək vəzifəsini vermişdir. Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm- yalnız Kitabı öyrətmək üçün göndərilməmişdir. Kitabı öyrətmək kifayət etmədiyindən Hz. Peyğəmbərdən Kitabı öyrətməklə yanaşı, hikməti də öyrətməsi tələb edilir. Hətta bu da kifayət etməməklə yanaşı buna əlavə olaraq Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm- insanları təzkiyə (təmizləməklə) etməklə də məsuldur. Bu o deməkdir ki, Allahın Peyğəmbərdən istədiyi, insanların Kitab və Hikmətdən xəbərdar olmaları üçün Rəsulullahın, Kitabın və Hikmətin nəzəri və təcrübi (praktik) təlimini öyrənmələridir.

Yuxarıda tərcüməsi keçən ayə Hz. Peyğəmbərin vəzifələrini belə tərif edir:

- a) Rəsulullah Qurani-Kərimin necə oxunacağı məsələsində öndərdir.
- b) Qurani-Kərimin şərhə məsələsində yekun söz ona məxsusdur.
- c) Hz. Peyğəmbər ilahi bir rəhbərliklə öyrədilən hikmət məsələsində yeganə mənbədir.

d) O, insanları “özü tətbiq edərək” öyrətməklə vəzifələndirilmişdir; bunun yolu öyrətdiyini (öncə özünün) tətbiq etməsidir.

Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm-in bu davranışları mənimsənilib, müsəlmanlar tərəfindən bir öndər kimi qəbul edilmədikcə, onun həm şifahi, həm də əməli şəkildə öyrətdikləri əsla tətbiq edilmiş sayıla bilməz.

Allah Rəsuluna tabe olan müsəlmanlar ona itaət etmək və onun yolu ilə getmək məcburiyyətindədirlər. Yuxarıda “d” bəndində bəhs edilən “özü tətbiq etməklə”, Hz. Peyğəmbərin davranışlarının ümmət üçün bir “örnek” olmasını və bu ümmətin həmin modelə tabe olmaq məcburiyyəti var ikən, Kitabı və Hikməti öyrətmək metodundakı “b” və “c” bəndlərindəki funksiyaları, hədislərinin səhabələr və sonrakı nəsillər üzərində bağlayıcı (bütünləşdirici) olmasını zəruri edir.

Bu nəticə yalnız yuxarıda iqtibas gətirilən ayədən çıxarılan məntiqi bir dəlil olmayıb, bu xüsus Qurani-Kərim tərəfindən müsəlmanların Allah Rəsuluna itaət etmələrinə və onu nümunə götürmələrinə dair bağlılıq əmrini ehtiva edən bir çox ayədə də ifadə edilmişdir. Ona görə Qurani-Kərim, itaət və tabe olmaq şəklində iki termin istifadə edir. Birinci termin olan itaət (to obey) Hz. Peyğəmbərin əmr və sözlərindən ibarətdir. İkinci termin olan tabe (ittiba) (to follow) isə onun əməl və davranışları ilə bağlıdır. Əmrin tələbi olaraq müsəlmanlar Hz. Peyğəmbərin əmrlərinə həm itaət etməyə, həm də onun yolu ilə getməyə mükəlləfdirlər (məsulurlar). Çünki Qurani-Kərim Hz. Peyğəmbərin həm sözlərinə, həm də davranışlarına “bağlılığı” bəyan edir.

D. Hz. Peyğəmbərə itaət

Yuxarıda zikr edilən arxa planda, Qurani-Kərim Hz. Peyğəmbərə itaət edilməsini bir çox yerdə vurğulayır. Bunu o dərəcədə vurğulayır ki, Peyğəmbərə itaəti, Allaha itaətlə birlikdə zikr edir:

“De ki, Allaha və Rəsuluna itaət edin. Əgər bundan üz çevirərlərsə, bilsinlər ki, Allah kafirləri sevməz.” (Ali-İmran 3/32)

“Ey iman edənlər! Allaha itaət edin, Peyğəmbərə və sizdən olan əmr sahiblərinə də (rəhbərlərə) itaət edin. Allaha və Rəsuluna itaət edin ki, sizə mərhəmət edilsin.” (Ali-İmran, 3/132)

“Allaha itaət edin, Rəsula da itaət edin və (pisliklərdən) uzaq durun.” (əl-Maidə, 5/92)

“... O halda siz həqiqi möminlərsiniz. Allahdan qorxun (yaxşılıq və ədalətlə) aranızı düzəldin, Allaha və Rəsuluna itaət edin.” (əl-Ənfal, 8/1)

“Ey iman gətirənlər! Allaha və Onun Peyğəmbərinə itaət edin, (Qur’anı, oradakı öyüd-nəsihətləri) eşitdiyiniz halda, ondan üz döndərməyin!” (əl-Ənfal 8/20)

“Allah və Onun Peyğəmbərinə itaət edin. Bir-birinizlə çəkişməyin, yoxsa qorxub zəifləyər və gücdən düşərsiniz.” (əl-Ənfal, 8/46)

“De: “Allaha itaət edin, Peyğəmbərə itaət edin. (Çünki Peyğəmbərə itaət etmək elə Allaha itaət etməkdir). Əgər (Peyğəmbərin əmrindən) üz döndərsəniz, (bilin ki) onun vəzifəsi ancaq ona tapşırılanı, sizin də vəzifəniz ancaq sizə tapşırılanı yerinə yetirməkdir. Əgər ona itaət etsəniz, doğru yolu tapmış olarsınız. Peyğəmbərin öhdəsinə düşən isə yalnız (dini, Allahın hökmlərini, risalətini) açıq-aşkar təbliğ etməkdir.” (ən-Nur, 24/54)

“Ey iman gətirənlər! Allaha itaət edin, Peyğəmbərə itaət edin və (şəkk-şübhə, riya, küfr və nifaq kimi şeylərlə) əməllərinizi puça çıxartmayın!” (Muhəmməd 47/33)

“....onda namaz qılıb zəkat verin, Allaha və Onun Peyğəmbərinə itaət edin.” (əl-Mücadələ, 58/13)

“Allaha itaət edin, Onun Peyğəmbərinə itaət edin; hər kəs (itaətdən) üz döndərsə, (bilsin ki) Peyğəmbərimizin öhdəsinə düşən yalnız açıq-aşkar təbliğdir! (O heç kəsi zorla iman gətirməyə məcbur edən deyildir).” (ət-Təğabun, 64/12)

Bu ayələrdə “Peyğəmbərə itaət” məcburiyyət ifadə edir. Hz. Peyğəmbərə itaətin nəticələrinin bəyan edildiyi başqa ayələr də möv-

cuddur. Həmin ayələrdə də Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm-ə itaət Allaha itaət ilə birlikdə zikr edilmişdir.

“Hər kəs Allaha və Peyğəmbərinə itaət edərsə, Allah onu (aşaqları) altından çaylar axan cənnətlərə əbədi olaraq daxil edər ki, bu da (mö'minlər üçün) böyük qurtuluşdur (uğurdur).” (ən-Nisa 4/13)

Eyni ifadələr əl-Fəth surəsinin 17-ci ayəsində də təkrar edilir. Bu bərədəki digər ayələrdə belə buyurulur:

“Allaha və Peyğəmbərə itaət edənlər (axirətdə) Allahın nə'mətlər verdiyi nəbilər (peyğəmbərlər), siddiqlər (tamamilə doğru danışanlar, e'tiqadı dürüst, peyğəmbərləri hamıdan əvvəl təsdiq edən şəxslər), şəhidlər və salehlərlə (yaxşı əməl sahibləriylə) bir yerdə olacaqlar.” (ən-Nisa, 4/69)

“Aralarında hökm vermək üçün Allahın (Allahın kitabının) və Peyğəmbərinin yanına çağırıldıqları zaman mö'minlərin sözü ancaq: “Eşitdik və itaət etdik!” – deməkdən ibarətdir. Nicat tapanlar da məhz onlardır! Allaha və Onun Peyğəmbərinə itaət edənlər, Allahdan qorxub çəkinənlər – məhz belələri uğura çatanlardır (əbədi səadətə – Cənnətə qovuşanlardır).” (ən-Nur, 24/51-52)

“Hər kəs Allaha və Peyğəmbərinə itaət etsə, böyük bir səadətə (Cənnətə) nail olar.” (əl-Əhzab, 33/71)

“Mömin kişilərlə mömin qadınlar bir-birinə dostdurlar (hayandırlar). Onlar (insanlara) yaxşı işlər görməyi əmr edər, pis işləri yasaq edər, namaz qılıb zəkat verər, Allaha və Peyğəmbərinə itaət edərlər. Allah, əlbəttə ki, onlara rəhm edəcəkdir. Allah, həqiqətən, yenilməz qüvvət sahibi, hikmət sahibidir!” (ət-Tövbə, 9/71)

“Əgər Allaha və Peyğəmbərinə itaət etsəniz, O sizin əməllərinizdən heç bir şey əskiltməz (mükafatınızı layiqincə verər).” (əl-Hucurat, 49/14)

Qurani-Kərim aşkar şəkildə bəyan edir ki, Rəsula itaət nə yeni bir qaydadır, nə də Hz. Muhəmməd ilə məhduddur. “Peyğəmbərə itaət ediləcəyi” prinsipi Hz. Muhəmməd -səllallahu əleyhi və səlləm-dən öncə göndərilən bütün peyğəmbərlərə də şamil edilir.

“Biz hər bir peyğəmbəri, ancaq ona Allahın iznilə itaət olunsun deyə, göndərdik.” (ən-Nisa, 4/64)

Quran həmçinin peyğəmbərlərin “Allahın istəyib razı olduğu hökmləri (məsələləri) bəyan edir. Ona görə Peyğəmbərə itaət, əməli olaraq Allaha itaətdir.”

“Peyğəmbərə itaət edən kimsə, şübhəsiz ki, Allaha itaət etmiş olur.” (ən-Nisa, 4/80)

Quranda Hz. Peyğəmbərə itaət vurğulanıb o Allaha itaətin ehtivasına daxil edildiyi kimi, eyni şəkildə ona etiraz etməyin təhlükəsi xəbər verilmiş və bu hal “Allaha itaətsizlik” kimi qiymətləndirilmişdir.

“Hər kəs Allaha və Peyğəmbərinə itaət etməyib Onun hədlərini aşarsa, (Allah da) onu həmişəlik Cəhənnəmə daxil edər. Onu rüsvayedicə əzab gözləyir.” (ən-Nisa, 4/14)

“Allaha və Onun Peyğəmbərinə asi olan kəs, şübhəsiz ki, (haqq yoldan) açıq-aydın azmışdır!” (əl-Əhzab, 33/36)

“Allah və Onun Peyğəmbərinə asi olanları cəhənnəm odu gözləyir. Onlar orada həmişəlik qalacaqlar!” (əl-Cin, 72/23)

“Kim Allaha və Onun Peyğəmbərinə qarşı çıxsa, (bilsin ki) Allah (ona) şiddətli əzab verir.” (əl-Ənfal, 8/13)

“Məgər bilmirlərmi ki, Allaha və Onun Peyğəmbərinə qarşı çıxanı içində əbədi qalacağı cəhənnəm atəşi gözləyir.” (ət-Tövbə, 9/63)

Beləliklə itaət etmək və itaət etməmək, müsbət və mənfi hər iki hal Quranda bəyan edilmiş və “Hz. Peyğəmbərə itaət” bu ayələrin hər birində Allaha itaətlə birlikdə müstəqil şəkildə zikr edilmişdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Qurani-Kərimdə nə zaman “Allah”-dan bəhs edilsə, -tək bir ayədə belə tərk edilmədən- bunun arxasınca

“Peyğəmbərə itaət” gəlir. Bütövlükdə Qurani-Kərimdə yalnız Allaha itaətdən bəhs edilib, Rəsula itaətdən bəhs edilməyən heç bir ayə yoxdur. Bunun əksinə yalnız Rəsula itaəti zikr edib, Allaha itaətdən bəhs edilməyən ayələr mövcuddur:

“Namaz qılın, zəkat verin və Peyğəmbərə itaət edin ki, sizə rəhm olunsun!” (ən-Nur, 24/56)

“Əgər ona itaət etsəniz, doğru yolu tapmış olarsınız” (ən-Nur, 24/54)

“Yollarını azıb Peyğəmbərə asi olanlar yerlə yeksan olmağı arzu edirlər.” (ən-Nisa, 4/42, həmçinin bax: 4/115)

Hz. Peyğəmbərə itaətin üzərində bu qədər çox durulmasının səbəbi, ona tam şəkildə itaət edilmədən Allaha itaətin mümkün olmayacağındandır. Allah insanlardan nə istədiyini bildirmək üçün hər kəsə xitab etməz. Belə ki, Qurani-Kərim bunu belə bəyan edir:

“Allah bəşər övladı ilə (Musanın anası ilə olduğu kimi) ancaq vəhy ilə (ilham və rə'ya ilə), yaxud (Musa kimi) pərdə arxasından danışar (Allahın kəlamı eşidilər, amma Özü görünməz). Və ya bir elçi (mələk) göndərər ki, o da Allahın izni ilə (göndərildiyi kim-səyə) Onun istədiyini vəhy edər.” (əş-Şura, 42/51)

Bundan başqa Allah əmrlərini yalnız peyğəmbərləri vasitəsilə bildirir və Allaha itaət peyğəmbərlərə itaət edilmədən məqbul sayılmaz. Bu səbəbdən Peyğəmbər bir şeyi əmr etdiyində və ya bir şeyi qadağan etdiyində o bunu öz istəyi ilə etməz. Əksinə bunu “Allahın elçisi olaraq” edər. Məhz Allah peyğəmbərə itaət edilməsinə dair qəti bir əmr verdiyində ona itaətin həqiqətdə Allaha itaət olub, bu mənada Allaha itaət edilmiş olduğunu bəyan edir. **“Hər kim Rəsula itaət edərsə, Allaha itaət etmiş olar...”** (ən-Nisa, 4/80)

Bu səbəbdən nə vaxt ki, Quranda təkbəşinə Rəsula itaət edilməsi bəyan edilərsə, bu -Allaha itaət deyilməsə belə- Allaha itaəti də ehtiva edir. Çünki Hz. Peyğəmbər Allahdan bir vəhy ilə istiqamətləndirilmədikcə sırf peyğəmbər kimi bir şey deməz.

“ O, kefi istəyəni (havadan) danışmır. Bu, ancaq (Allah dərgahından) nazil olan bir vəhydir.” (ən-Nəcm, 53/3-4)

Məhz bu prizmadan baxıldıqda peyğəmbərə itaət, Allaha itaət yerinə keçər və Allaha itaət daima sonrakını, Rəsula itaəti özündə ehtiva edər. Bu səbəbdən Allaha itaət realıqda peyğəmbərə tabe olmaqla həyata keçdiyinə görə Qurani-Kərimin bəzi ayələrində yalnız Hz. Peyğəmbərə itaətə işarə kifayət sayılmışdır.

Bundan başqa Qurani-Kərim, “Peyğəmbərə tabe olmaq” ifadəsini (təbirini) zikr etmədən “Allaha itaətə” işarə etməyi kifayət saymamışdır. Məqsəd; Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm-ə itaətə laqeyd yanaşmağa səbəb olan ən xırda bir üzrü belə ortadan qaldırmaq, Ona itaət edilmədikcə Allaha itaətin həyata keçməyəcəyi barəsində heç bir şübhə buraxmamaq və bu itaətin tələblərinə riayət etməyi təmin etməkdir.

E. Hz. Peyğəmbərə ittiba (təbə olmaq)

Peyğəmbərlərə təbə olmaq xüsusunda Qurani-Kərimdə istifadə edilən ikinci bir ifadə “ittiba”dır.

“(Ya Rəsulum!) De: “Əgər siz Allahı sevirsinizsə, mənim ardımca gəlin ki, Allah da sizi sevsin və günahlarınızı bağışlasın.” (Ali-İmran 3/31)

“ O kəslər ki, əllərindəki Tövratda və İncildə (adını, vəsfini və əlamətlərini) yazılmış gördükləri rəsula-ümmi (heç kəsin yanında oxuyub elm öyrənməmiş və ya məkkəli) peyğəmbərə təbə olurlar.” (əl-Əraf, 7/157)

“Buna görə də Allah, eləcə də Onun Allaha və Allahın sözlərinə (ayələrinə, nazil etdiyi kitablara) inanan və ümmi peyğəmbər olan Rəsuluna iman gətirin və ona təbə olun ki, doğru yolu tapa biləsiniz!” (əl-Əraf, 7/158)

“Allah (müsəlmanlardan) bir qismini ürəyi (şəkk-şübhəyə düşüb Peyğəmbərdən və cihaddan) dönmək üzrə ikən Peyğəmbərə, çətin saatda onun arxasında gedən mühacirlərə və ənsara tövbə nəşib etdi.” (ət-Tövbə, 9/117)

“Ya Peyğəmbər! Sənə və sənin ardınca gedən mö'minlərə təkəcə Allah bəs edər.” (əl-Ənfal, 8/64)

“(Həvarilər dedilər:) **“Ey Rəbbimiz, (bizə) nazil etdiyinə (İncilə) iman gətirdik və peyğəmbərinə (İsaya) tabe olduq. Artıq bizləri (haqqa) şahid olanlarla bir yerdə yaz!”** (Ali-İmran, 3/53)

“(Ya Rəsulum!) **De: “Bu mənim (təbliğ, də'vət) yolumdur. Mən və mənə tabe olan (mö'minlər) açıq-aşkar bir dəlillə (insanları) Allaha çağırırıq.”** (Yusuf, 12/108)

“İnsanları onlara əzab gələcəyi günlə qorxut. O gün zalımlar: “Ey Rəbbimiz! Bizə bir az möhlət ver. Biz Sənin dəvətini qəbul edər (iman gətirər) və peyğəmbərlərə tabe olarıq!” deyirlər.” (İbrahim, 14/44)

“Şübhəsiz ki, insanların İbrahimə ən yaxın olanı onun ardınca gedənlərdir.” (Ali-İmran, 3/68)

“Onun (İsanın) ardınca gedənlərin qəlblərində bir-birinə şəfqət, mərhəmət oyatdıq.” (əl-Hədid, 57/27)

“(Ya Rəsulum!) **İndi yönəldiyin qibləni (Kəbəni) yalnız Peyğəmbərə tabe olanlarla ondan üz çevirənləri bir-birindən ayırd etmək üçün (qiblə) təyin etdik.”** (əl-Bəqərə, 2/143)

“De ki, ey qövmüm! Elçilərə tabe olun.” (Yasin, 36/20)

“Onlar demişdilər: “Məgər biz özümüzdən olan (adi) bir adamamı tabe olacağıq?! Biz onda haqq yoldan azmış və dəlilik etmiş olarıq!” (əl-Qəmər, 54/24)

Müxtəlif forma və işarələrlə bütün bu ayələr peyğəmbərlərə “təbə olmağın zərurətinə” dair sağlam bir dəlil bəyan edir və peyğəmbərlərə inanan hər bir insanın onlara təbə olmağa məcbur edilməsinə dair işarə edir. Bunun səbəbi aşkardır; Peyğəmbərlər öyrətdikləri və təbliğ etdikləri şeylərin təcürbi nümunəsini insanlara göstərmək üçün göndərilmişlər. Peyğəmbərlərin ismarıqları şifahi şəkildə təbliğ ilə məhdudlaşdırıla bilməz. Onların əməli davranışları doğru həyat tərzini yaşamaq, öyrənmək və izləmək üçün eyni dərəcədə mühümdür. Bu

xüsus əl-Əhzab surəsində ifadə edildiyi kimi Quranda aşkar şəkildə bəyan edilmişdir:

“Həqiqətən, Allahın Rəsulu Allaha, qiyamət gününə ümid bəsləyənlər (Allahdan, qiyamət günündən qorxanlar) və Allahı çox zikr edənlər üçün gözəl örnekdir!” (əl-Əhzab, 33/21)

Məlumdur ki, yalnız “nəzəri təlim-tərbiyə” insanın islah olması üçün kifayət etməz. İslahın təbii yolu insanların arxasınca gedə biləcəyi “təcrübi örnəklər” göstərməkdir. İnsan yalnız kitablardan oxumaqla alim olmayacağı kimi, eyni zamanda ixtisası mütəxəssis sənətkar tərəfindən öyrədilmədikcə elm və sənətdə mükəmməl bir hala gələ bilməz. Bir insan tibbə aid kitabları oxuyub tədqiq etsə, yalnız təcrübəli bir həkimin nəzarəti altında işləməsə, adı çəkilən kitabları başlanğıcdan sonuna qədər tədqiq etməsinə baxmayaraq, belə bir insanın nə həkimlik etməsinə, nə də xəstələrin həyatları ilə oynamasına icazə verilər. Həmçinin əgər bir adam hüquqa aid kitabları oxusa, təcrübəli bir hüquqşünasın praktiki təlimindən və onun nəzarətində uzun təcrübədən keçmədikcə yaxşı vəkil olduğunu iddia edə bilməz.

Hətta dadlı yemək bişirmək kimi sadə bir işi görən insan belə yalnız aşpazlığa dair kitabları oxuyaraq, kitablarda bəhs edilən yeməkləri hazırlamaq üçün tələb edilən bütün ərzaqlar əlinin altında olsa da və kitablardan bu işin metodunu ən incə detallarına varana qədər tətbiq etməsinə baxmayaraq dadlı və ləziz yemək hazırlaya bilməz. Usta tələbəsinə təcrübi bir nümunə göstərər, tələbə də həmin nümunə əsasında tədricən ləziz bir yeməyin necə hazırlanacağını öyrənər.

Aydın şəkildə görmək olar ki, insanlar mühüm məsələləri öyrənmək üçün daim “əməli bir nümunəyə” ehtiyac duyurlar. Eyni hal dini təhsil və təlimdə də məqbuldur. Ona görə Allah yalnız ilahi kitablar göndərməklə kifayətlənməmiş, daim kitablara birlikdə bir peyğəmbər göndərmişdir. Şəxsinə ilahi kitab verilməmiş bir çox peyğəmbər olmaqla yanaşı, peyğəmbər olmadan göndərilən heç bir ilahi kitab yoxdur. Məkkəli müşriklər dəfələrlə Hz. Peyğəmbərin vasitəçiliyi olmadan Quranın onlara endirilməsini tələb etmişlər. Lakin onların bu tələbi rədd edilmiş və Kitab Hz. Muhəmməd vasitəsilə göndərilmişdir. Səbəb məlumdur. İnsanlar yalnız ilahi kitaba ehtiyac duymaqla kifayətlənmə-

yib, kitabın ehtiva etdiyi hökmləri onlara öyrədəcək bir “rəhbər”ə də möhtacdır.

İnsanlar eyni zamanda onları tərbiyələndirəcək və özlərinə əməli bir nümunə olacaq müəllimə möhtacdır. Bu olmadığı təqdirdə insanlar həyatlarında kitabdan tam şəkildə istifadə edə bilməzlər. Bu səbəbdən Hz. Peyğəmbər bütün insanlara özünün göstərdiyi əməli davranışlarla Allahın əmrlərinin bütün incəliklərini öyrənməyə və insanların ona itaət etməyə məcbur olduqlarına dair aşkar əmrlərlə göndərilmişdir. Bu hal; yuxarıda bəyan edilən ayədə də izah edilmişdir; belə ki, Rəsula itaət, əməli olaraq, Allaha itaət deməkdir. Peyğəmbərlərə itaət etmədən Allaha itaət etmək qeyri-mümkündür. Çünki Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm- peyğəmbər kimi hər nə deyər və edərsə, bu Allahdan aldığı bir vəhyə istinad edir. Beləliklə Hz. Peyğəmbərin istər sözləri, istərsə də davranışları Quranda keçməyə də, ilahi vəhy vasitəsilə ona ilham edilmiş və ya təsdiq (bəyan) edilmişdir.

F. Vəhyin iki növü

Hz. Peyğəmbərin Allahdan “iki cür vəhy” aldığı yuxarıda qeyd edilən mövzularda bəyan edildi.

1- Quran vəhyi: İslam terminologiyasında vəhyi-mətluv (namazda oxunan vəhy) olaraq adlandırılan vəhy növüdür. Belə vəhy növü Qurani-Kərim ayələri olub onunla məhduddur və söz olaraq Qurani-Kərimin içərisində yazılan vəhydir.

2. Hz. Peyğəmbərə gündəlik işlərlə bağlı Allahın əmrlərini və rızasını öyrənmək imkanı verən və Qurani-Kərim ayələrinin doğru təfsiri ilə birlikdə Quranda zikr edilən prinsiplərin tətbiqatlarını ehtiva edici tərzdə Hz. Peyğəmbərin mütəmadi olaraq aldığı vəhylərdir. Belə vəhy, vəhyi qeyri-mətluv (namazda qiraət edilməyən vəhy) kimi adlandırılır. Vəhyin bu növü insanlara sözlə nəql edilə bilməz. Bəhs edilən vəhy Hz. Peyğəmbərin söz və davranışları vasitəsilə meydana çıxar.

G. Qurani-Kərim tərəfindən bəyan edilən vəhyin ikinci növü

Vəhyi qeyri-mətluv şəklindəki vəhyin bu ikinci növü Quranda keçmir; lakin Quran ona mütəmadi şəkildə işarə etməklə kifayətlənməyib ehtiva etdiyi mənanı da Allah-Təalaya aid edir. Qurani-Kərimin aşağıda zikr ediləcək bəzi ayələri Hz. Peyğəmbərə edilən vəhyin Quranla məhdudlaşmadığını aşkar şəkildə bəyan etmişdir. Qurani-Kərimin bir parçası olmayan başqa bir vəhy növü də vardır. O Quranda keçməməklə yanaşı Allahdan gələn vəhydir. Belə ki, Quranda belə buyrulur:

“...Sənin arzulayıb hal-hazırda üzərində dayandığın qibləni (Kəbəni) biz yalnız Peyğəmbərə tabe olanı, topuqları üzərində geri dönmədən (münafiqdən) ayırd etməyimiz üçün qiblə etdik...” (əl-Bəqərə, 2/143)

1. Bu ayəni qavraya bilmək üçün onun nazil olmasına səbəb olan arxa planın (səbəbi nüzulun) bilinməsi lazımdır. Hz. Peyğəmbərin Mədinəyə hicrətindən sonra Mədinə dövrünün ilk vaxtlarında müsəlmanlar namaz qılarkən üzlərini müsəlmanların qibləsi kimi təyin edilmiş olan Beyti-Məqdisə tərəf çevirməklə əmr olunmuşlar və on yeddi aya qədər Beyti-Məqdisi (Qüdsü) qiblə qəbul etmişdilər. On yeddi aydan sonra Qurani-Kərim əvvəlki hökmü nəsx etdi və müsəlmanların bundan sonra Məkkədəki müqəddəs məbəddə olan Kəbəni qiblə etmələrini və namaz qılarkən üzlərini ora çevirmələrini istədi. Məhz aşağıda tərcüməsi verilən ayə, yeni qibləni bəyan etmək üçün nazil edilmişdir:

“Üzünü (namazda) artıq Məscidülhəram tərəfinə çevir!...”
(əl-Bəqərə, 2/144)

Bu yeni əmr bəzi inkar edənlər tərəfindən tənqid edildi. Onların etirazları Beyti-Məqdisin daha əvvəl qiblə kimi təyin edilməsinə idi. Yuxarıda Bəqərə surəsinin 144-cü ayəsindən götürülən hissə onların bu etirazlarına cavab olaraq göndərilmişdir. Cavab bundan ibarət idi: **Əvvəlki qiblə insanların Hz. Peyğəmbərə itaət edib-etməyəcəklərini sınamaq üçün idi. Ayədən təkrar iqtibas gətirilərək “Sənin arzu edib hal-hazırda üzərində dayandığın qibləni biz**

ancaq Peyğəmbərə tabe olanı, topuqları üzərində geri dönəndən (münafiqdən) ayırd etmək üçün qiblə etdik.” (əl-Bəqərə, 2/143)

Burada “əvvəlki qiblənin təyini” Allaha aid edilir. Ayə Beyti-Məqdisin (Qüdsün) ilk qiblə edilməsinin birbaşa Allahın əmri ilə olduğuna aşkar şəkildə dəlalət edir. Halbuki bu əmr Quranın heç bir yerində keçməməklə yanaşı, Quranda üzləri Beyti-Məqdisə çevirməyi əmr edən bir ayə də yoxdur. Zikr edilən əmr Quranın hər hansı bir ayəsinə əsaslanmadan müsəlmanlara Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm- tərəfindən verilmişdir. Hansı ki, bu əmr yuxarıda iqtibas gətirilən ayədə “Allahın əmri” kimi ifadə edilmişdir. “Biz qiblə etmədik” yerinə “Hz. Muhəmməd qiblə etmədi” deyilsəydi, məsələ bu barədə izaha ehtiyac qalmayacaq dərəcədə daha aşkar olardı. Quranın bu ifadəsi beləliklə aşkar şəkildə göstərir ki, Beyti-Məqdisə yönəlməsinə dair əmr Quranda keçməyən bir vəhyə istinadən Rəsulullah tərəfindən verilmişdir. Məhz bu qeyri-mətluv vəhyin tam özüdür. Yuxarıda iqtibas etdiyimiz ayə bu həqiqətləri göstərir:

- a) Hz. Peyğəmbər Qurani-Kərimdə keçməyən bəzi vəhyələr alırdı.
- b) Hz. Peyğəmbərin aldığı bu vəhyələr Allahdan gəlirdi; o dərəcədə ki, vəhyə istinad edən bu cür əmrlər Allaha izafə edilmişdir.
- c) Bu şəkildəki vəhyə əsaslanan əmrlər Quranda keçən ayələr kimi vəhyin birinci növü olan əmrlər qədər möminlər üçün bağlılıq təşkil edir.
- d) Hz. Peyğəmbərin əmrlərinin Quranda keçib-keçmədiyinə baxmadan müsəlmanların ona tabe olub-olmayacağını “sınamaq üçün” bəzən belə əmrlər verilmişdir.

2. İslamın ilk dövrlərində müsəlmanların tabe olduğu qaydalardan biri də Ramazan orucu vaxtı iftardan sonra qısa bir vaxt da olsa yatmaq idi. Həmin vaxt kişinin xanımı ilə cinsi əlaqəyə girməsinə icazə verilmirdi. Bu səbəbdən bir insan iftardan sonra qısa bir müddət mürgüləyər və təkrar oyanarsa gecə istirahəti ərzində orucly olmamasına baxmayaraq, xanımı ilə cinsi əlaqədə olmaq fürsətindən məhrum olardı. Bu qayda Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm- tərəfindən təتبiq edilmiş və Qurani-Kərimdə bu barədə məlumat verilmirdi. Lakin

bəzi müsəlmanlar iftardan sonra mürgülədikdə (yatdıqda) xanımları ilə cinsi əlaqədə olmaqla bu hökmə əməl etməmişdilər. Bu hadisəyə istinad edərək Qurani-Kərim yuxarıda zikr edilən məsələyə tabe olmayan insanları əvvəlcə məzzəmmət etmişdir. Nəhayət bu hökm nəsx edilərək, iftardan sonra yatsalar da, müsəlmanların artıq xanımları ilə cinsi əlaqədə ola biləcəklərinə icazə (rüksət) verildi. Bu məsələ haqqında Qurani-Kərimdə belə buyrulur:

“ Oruc gecəsi qadınlarınıza yaxınlaşmaq sizə halal edildi. Onlar sizin, siz də onların libasisınız. (Bir-birinizə həddindən artıq yaxınsınız). Allah sizin özünüə pislik (xəyanət) etdiyinizi (yaxud nəfsinizə qarşı zəiflik göstərəcəyinizi) bilib tövbələrinizi qəbul edərək sizi bağışladı; artıq siz onlara yaxınlaşın, Allahın sizə halal etdiyini onlardan istəyin; səbh açılınca, ağ sap qara sapdan fərqləncəyə qədər yeyib için; sonra gecəyə qədər orucunuzu tamamlayın;” (əl-Bəqərə, 2/187)

Bu ayə haqqında aşağıdakı xüsusi tədqiq edilməlidir:

a) Ayə Ramazan gecələrində kişinin xanımı ilə cinsi əlaqədə olmasının əvvəllər caiz olmadığını göstərir.

b) Bu ayə nazil olmadan öncə Ramazan gecələrində cinsi əlaqədə olan insanların gördüyü əməli “özlərinə pislik (zülüm)” deyərək xəbərdarlıq edilmişdir.

c) “O sizin halınıza acıdı və tövbənizi qəbul etdi” ifadəsi, onların adı keçən zamanda cinsi əlaqədə olmalarının günah olduğunu göstərir.

Çünki “mərhəmət etmək” və “tövbəni qəbul etmək” insanın yalnız günah işləməsindən sonra olur.

d) “İndi (və bundan sonra Ramazan gecələrində) onlara yaxınlaşın” ifadəsi Ramazan gecələrində artıq caiz olduğunu göstərir.

Bütün bu xüsusi onu göstərir ki, Ramazan gecələrində cinsi əlaqəyə aid əvvəlki qadağa “səlahiyyətli bir nəfər” tərəfindən əmr edilib və müsəlmanların buna əməl etməsi məcburi idi. Halbuki Qurani-Kərimdə zikr edilən qadağa ilə bağlı heç bir ayə mövcud deyildir. Bu qadağa yalnız Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm- tərəfindən

tətbiq edilmişdir. Belə ki, Quran bunu təsdiq etməklə yanaşı, sanki onu öz əmrləri kimi bəyan etmişdir. Bunun səbəbi Hz. Peyğəmbərin zikr edilən qadağanı öz iradəsi ilə deyil, əksinə bu qadağanın Quranda keçmədiyini halda Allahdan aldığı bir vəhyə istinad etməsidir.

Bu prizmadan yanaşdıqda yuxarıda zikr edilən ayə, bir yandan Qurani-Kərimin bir hissəsini təşkil etməyən vəhyin də olduğunu göstərərkən, bir yandan da qanun qoyan Hz. Peyğəmbərin həm əmr, həm də qadağalarına müsəlmanların “tabe olduğunu” təkrar təsdiq edir.

3. Uhud müharibəsi münasibətilə Bədr müharibəsində baş verən hadisələri xatırlatmaq üçün bəzi ayələr nazil oldu. Bu ayələrdə Allahın möminlərə necə yardım etdiyi, onlara yardım üçün mələklər göndərməyi vəd etdiyi və bunu əməli olaraq hansı formada etdiyi izah edilir. Bu ayələrin mənası belədir:

“(Ya Rəsulum!) Həqiqətən, siz Bədrdə (düşməyə nisbətən az və) zəif olduğunuz halda, Allah sizə yardım etdi. (Allaha) şükür edən olmaq üçün Allahdan qorxun! O zaman sən möminlərə deyirdin: “Rəbbinizin üç min mələk endirərək imdadınıza yetişməsi sizə kifayət etməzmi? Bəli, əgər səbr edib (Allahdan) qorxsanız, onlar (Məkkə müşrikləri) qəzəblə üstünüzdə gəldikləri zaman Rəbbiniz artıq beş min nişan qoyulmuş mələklə sizə yardım edir. Allah bunu sizin üçün məhz müjdə olaraq və qəlbləriniz rahatlınsın deyər etdi. Kömək ancaq yenilməz qüdrət, hikmət sahibi olan Allahdandır.” (Ali-İmran, 3/123-124)

Bu ayələrdəki “Allah bunu sizə sırf bir müjdə olsun və qəlbləriniz rahatlınsın deyər etdi” ifadəsi mələklərin yardımı ilə müjdələməni Allaha izafə edir. Bu o deməkdir ki, zikr edilən yardım müjdəsi birbaşa Allah tərəfindən verilmişdir. Lakin Bədr müharibəsi vaxtı verilən bu müjdə Qurani-Kərimin heç bir yerində keçmir. Başqa bir ifadə ilə Quranda Bədr müharibəsi vaxtı nazil olmuş “mələklərlə yardım müjdəsi”nə dəlalət edən heç bir ayə yoxdur. Yuxarıda iqtibas edilən ayə, Bədr müharibəsindən sonrakı müharibədə bəhs edilən müjdəyə izafədir və bu ayədə yardım müjdəsinin Hz. Peyğəmbər tərəfindən

verildiyi qəti şəkildə bəyan edilmişdir. Bununla yanaşı xəbər verilən müjdə Quranda Allaha aid edilmişdir.

Eyni şəkildə Hz. Peyğəmbərin sözü başqa bir misalda “Allahın sözü” kimi qəbul edilmişdir. Hz. Peyğəmbərin digər sözlərindən bu ifadənin “Rəsulullahın sözlərinin Quranda keçməyən xüsusi bir vəhy ilə şəxsinə bildirilməsi” xaricində bir izah yoxdur.

4. Uhud müharibəsi ilə bağlı başqa bir məqama işarə edilərək Qurani-Kərimdə belə buyrulur:

“O zaman Allah sizə iki dəstədən birinin (Şamdan qayıdan karvanın və ya Məkkədən çıxıb onların köməyinə gələn Qüreyş əsgərlərinin) **sizin olmasını vəd edirdi”** (əl-Ənfal, 8/7)

Bu ayədə işarə edilən “iki tayfadan biri” Əbu Süfyanın Suriyadan gəlməkdə olan ticarət karvanı idi. Digər tayfa isə məkkəli müşriklərdən ibarət Əbu Cəhlin komandanlığındakı ordu idi. Yuxarıdakı ayənin ifadəsinə görə Allah möminlərə bu iki tayfadan birinə qarşı zəfər qazanacaqlarını vəd etmişdi. Müsəlmanlar karvanı ələ keçirə bilmədilər, lakin Əbu Cəhlin komandanlığındakı orduya qarşı olan müharibədə zəfər əldə etdilər.

Burada tədqiq edilməli olan “Allahın möminlərə vəd etdiyi iki tayfadan birinə qalib gələcəyi xüsusu” Qurani-Kərimdə keçmir. Bu vəd müsəlmanlara Rəsulullah tərəfindən hər hansı bir ayəyə istinad etmədən ifadə edilmişdir. Halbuki iqtibas edilən ayə bunu Hz. Peyğəmbərin deyil “Allahın bir vədi” kimi göstərir. Buradan çıxarıla biləcək yeganə nəticə bəyan edilən vədin Hz. Peyğəmbərə qeyri-mətluv vəhy yolu ilə gəldiyidir. Bu səbəbdən o Allaha istinad edilmişdir. Bu vəhyin rəhbərliyində Hz. Peyğəmbər müharibədə Allahın yardım vədini səhabələrinə ifadə etmişdir. Beləliklə o Quranda keçməyən vəhy növünün varlığına başqa bir dəlil təşkil edir və qeyri-mətluv vəhy adlandırılır.

5. Bir dəfə Hz. Peyğəmbər xanımlarından Hz. Həfşəyə bir sirr söyləyir. O isə həmin sirri başqa bir şəxsə ifşa edir. Rəsulullah bu sirrin xanımı tərəfindən ifşa edildiyini öyrəncə ondan bir izah tələb edir. Xanımı Hz. Peyğəmbərə bu sirrin ifşa edildiyini kimin ona dediyini

soruşur. Rəsulullah bunun “Allah tərəfindən xəbər verildiyi”ni bəyan edir . Bu hadisə Qurani-Kərimdə aşağıdakı ayə ilə ifadə edilmişdir:

“ Bir zaman Peyğəmbər öz zövcələrindən birinə (Həfsəyə) gizli bir söz (bir daha Zeynəb bint Cəhşin, yaxud Mariyyə-i-Qibtiyyənin yanına getməyəcəyini) **demışdi.** (Həfsə) **bu sözü** (digər zövcələrdən biri olan Aişəyə) **xəbər verdikdə və Allah bunu ona** (Peyğəmbərə) **əyan etdikdə** (Peyğəmbər) **bunun bir qismini** (Həfsəyə) **bildirmiş, (alicənablığı üzündən) bir qismini bildirməkdən isə vaz keçmişdi.** (Peyğəmbər) **əhvalatı** (Həfsəyə) **bildirdikdə o: “Bunu sənə kim xəbər verdi?” - deyə soruşmuş, o da: “Bunu mənə (hər şeyi) bilən, (hər şeydən) agah olan (Allah) xəbər verdi!” - deyə cavab vermişdi. - dedi.”** (ət-Təhrim, 66/3)

Yuxarıdakı ayədə keçən “Bunu mənə (hər şeyi) bilən, (hər şeydən) agah olan (Allah) xəbər verdi!” ifadəsi zikr edilən sirrin ifşa edildiyini Rəsulullahı Allahın xəbər verdiyinin aşkar delilidir. Bu eyni zamanda Quranın heç bir yerində keçmir. Beləliklə bu ayə Hz. Peyğəmbərin Quranda keçən vəhydən başqa Allahdan bəzi vəhylər aldığıın konkret nümunəsidir. Bu tamamilə qeyri-mətluv vəhydir.

6. Nadir oğulları ilə baş verən hadisə vaxtı hansı ki, onlar Mədinədə məşhur bir yəhudi qəbiləsi idi. Bəzi müsəlmanlar onların qala divarlarının ətrafındakı xurma ağaclarını düşməni təslim olmağa məcbur etmək məqsədilə kəşmişdilər. Mühəribə bitdikdən sonra bir dəstə yəhudi ağacların kəsilməsinə etiraz etdi. Qurani-Kərim onların etirazlarına aşağıdakı ayə ilə cavab verdi:

“Xurma ağaclarından hər hansı bir şeyi kəsməyiniz və ya kökləri üzərində qoymağınız hamısı Allahın izni ilədir.” (əl-Həşr, 59/5)

Məsələ bundan ibarətdir: Əcəbə müsəlmanlar Allahdan gələn bu icazəni necə qəbul etmişdilər? “Allahın icazəsinin səhabəyə Hz. Peyğəmbər tərəfindən izah edildiyi və Onun da bunu qeyri-mətluv vəhy yolu ilə aldığı” xaricində bu sualın heç bir cavabı yoxdur.

7. Hz. Peyğəmbərin Zeyd bin Harisəni (vəfatı h.8/m.629) övladlığa götürdüyü məlumdur. Zeyd Cahş qızı Zeynəb ilə (vəfatı

h.20/m.641) evləndi. Bir müddətdən sonra onların münasibətlərində problemlər yaranmağa başladı. Nəhayət Zeyd Zeynəbi boşadı. Cahiliyyə dövründə övladlığa götürülən oğulluğa hər cəhətdən doğma oğul kimi baxılırdı. Qurani-Kərim isə övladlığa götürülənin doğma övlad hökmündə olmadığını bəyan etdi.

Allah övladlıq haqqındakı cahiliyyə düşüncəsini aradan qaldırmaq üçün Hz. Peyğəmbərə övladlığa götürdüyü Zeyd bin Harisənin Zeynəbdən boşanmasından sonra Zeynəblə evlənməsini əmr etdi. Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm- başlanğıcda o dövrdə mövcud olan adətlərə görə bir az könülsüz idi. Çünki, övladlığa götürdüyü bir adamın boşadığı bir qadınla evlənmək ayıb bir iş idi. Lakin, Rəsulullah Allahdan xüsusi bir əmr aldıqdan sonra Zeynəblə evləndi. Bu hadisə Qurani-Kərimdə belə ifadə edilmişdir:

“(Ya Peyğəmbər!) **Xatırla ki, bir zaman Allahın** (İslam dininə yönəltməklə) **nemət verdiyi və sənin özünün** (köləlikdən azad etməklə) **nemət verdiyin şəxsə** (Zeyd bin Harisəyə): **“Zövcəni** (Zeynəb bin Cəhşi) **saxla** (boşama), **Allahdan qorx! –deyir, Allahın aşkar etdiyi şeyi ürəyində gizli saxlayır və adamlardan** (onların Peyğəmbər oğulluğunun boşadığı övrətlə evlənin, -deyəcəklərindən) **qorxurdun. Halbuki əslində sən qorxmağına daha çox layiq olan kimsə Allahdır. Zeyd zövcəsi ilə əlaqəsini kəsdikdə** (Zeynəbi boşadıqda) **səni onunla evləndirdik ki, oğulluqları övrətlərini boşadıqları zaman onlarla evlənməkdə möminlərə heç bir çətinlik** (günah) **olmasın! Allahın hökmü mütləq yerinə yetər!”**¹⁶

Bu ayədəki “Allahın aşkar etdiyi şeyi ürəyində gizli saxlayır və adamlardan qorxurdun” ifadəsi Zeynəbin boşanması və onunla evlənəcəyini Hz. Peyğəmbərə xəbər verməsi bildirilir. Hz. Peyğəmbər Zeynəbin əvvəl-axır Zeyddən boşanacağını bilirdi. Ayıb hesab ediləcəyi üçün bu vəziyyəti açıqlamırdı. Bu mövzuda Zeyd ona evliliklərinin yaxşı olmadığı haqda deyəndə Hz. Peyğəmbər ona övrətini saxlamağı, boşamamasını tövsiyə etdi. Bu hadisənin davamı olaraq Allah Hz. Peyğəmbərə Zeynəbin ərindən boşanacağını qabaqcadan xəbər

vermişdi. Ancaq, belə bir məlumat Quranda qeyd olunmamış, Rəsulullahə qeyri-mətluv (tilavət olunmayan) vəhy yoluyla çatdırılmışdır.

“...səni onunla evləndirdik” ifadəsi məzmun etibarilə daha çox məna kəsb edir. Burada Allah Hz. Zeynəb ilə Hz. Peyğəmbər arasındakı nikahın öz əmriylə kəsildiyini bəyan etmişdi. Ancaq belə bir əmr də Quranın heç bir yerində qeyd olunmamışdır. Bu, Hz. Peyğəmbərə qeyri-mətluv vəhy yoluyla verilmiş əmrin digər bir dəlilidir.

8. Qurani-Kərim müsəlmanlara namaz qılmalarını və namazlarında səbatkar olmalarını dəfələrlə əmr etmişdir. Aşağıda qeyd olunacaq ayədə yenə də eyni əmr təkrarlandıqdan sonra Qurani-Kərim müsəlmanlara bəzi xüsusi icazələr vermişdir. Bu ayəyə görə döyüş meydanında müsəlmanlar düşmənlərin hücumlarından qorxarlarsa, namazı istədikləri kimi; istər at belində, istərsə də yeri-yerkən qıla biləcəklər. Lakin düşmən təhlükəsi sovuşduqdan sonra, müsəlmanlar namazı yenə də normal şəkildə qılmaqla əmr olundular. Bu prinsip aşağıdakı ayədə belə bəyan edilmişdir:

“(Fərz, vacib) **namazlara**, (xüsusilə) **orta namaza** (günortadan sonrakı əsr namazına, ikinci namazına) **riayət** (əməl) **edin və Allah itaət üçün ayağa qalxın** (namaza durun). **Əgər** (düşməndən və yırtıcı heyvandan) **qorxsanız**, (namazınızı) **piyada gedə-gedə və ya minik üstə** (qılın). (Təhlükədən sovuşmağınıza) **əmin olduqda isə Allahı, bilmədiyiniz şeyləri** (namazı, duanı) **sizə** (Peyğəmbər və Quran vasitəsilə) **nə cür öyrədibsə, o cür anın** (zikr edin, namaz qılın)!”¹⁷

Bu iki ayədə bir neçə xüsusi diqqəti cəlb edir; birincisi, ayə müsəlmanlar üzərində fərz buyrulan birdən çox namazdan bəhs edir, ancaq namazların dəqiq sayı nə bu ayədə, nə də digər surələrdə bildirilməmişdir. Fərz namazların sayı yalnız Hz. Peyğəmbər tərəfindən bəyan edilmişdir. Qurani-Kərim “namazlara riayət edin” buyuraraq Hz. Peyğəmbəri bunun tətbiqatını göstərməyə təşviq etmişdir.

İkinci olaraq bu ayə “orta namazı”na kəlməsini işlətməklə dəqiqliyiylə onun hansı namaz olduğunu bildirməmişdir. Orta namazın hansı namaz olduğunu açıqlamaq isə Hz. Peyğəmbərə həvalə edilmişdir.

17. Əl-Bəqərə, 2/238, 239

Üçüncü olaraq mövzumuzla əlaqəli olan ən vacib məqam “(Təhlükədən sovuşmağınıza) əmin olduqda isə Allahı, bilmədiyiniz şeyləri (namazı, duanı) sizə (Peyğəmbər və Quran vasitəsilə) nə cür öyrədirsə, o cür anın (zikir edin, namaz qılın!)” cümləsidir. Ayəyə əvvəldən sona qədər nəzər saldıqda “Allahı anma” ifadəsinin namaz qılma mənasında olduğunu görürük. Çünki, ayənin mövzusunda başqa bir məna hasil olmur.

Bu ayədən alınan nəticə budur ki, Qurani-Kərim müsəlmanlara Allahın onlara öyrətdiyi şəkildə; yəni, sülh zamanlarında qılındığı kimi namaz qılmalarını əmr edir. Ayənin təması etdiyi nöqtə namazın normal qılınma şəklinin birbaşa Allah tərəfindən öyrədilməsidir. Ancaq namazın qılınma şəkli Quranın heç bir yerində buyrulmamışdır; Quranın heç bir ayəsi bu məqama toxunmamışdır. Namazın necə qılınacağını müsəlmanlara öyrədən məhz Rəsulullahdır. Qurani-Kərim Hz. Peyğəmbərin öyrətməsini Allahın öyrətməsi kimi qəbul edir. Bu da onu göstərir ki, Allah-Təala Rəsulullahı namazın qılınma şəklini qeyri-mətluv yolla öyrətmiş, Hz. Peyğəmbər də onu müsəlmanlara öyrətmişdir. Beləcə də, Rəsulullahın öyrətməsi Allahın öyrətməsi mənasına gəlir.

9. Bəzi münafıqlar Hüdəybiyə səfərində iştirak etməyərək Hz. Peyğəmbərin yanında olmamışdılar. Bu səfərdən sonra müsəlmanlar Xeybər səfərinə çıxmağa qərar verəndə, Peyğəmbərimiz Xeybər səfərinə yalnız Hüdəybiyə səfərinə qatılanların iştirak edə biləcəyini elan etdi. Hüdəybiyə səfərində iştirak etməmiş münafıqlar, bu dəfə Xeybər səfərinə mənfəətləri səbəbilə qatılmaq istəyirdilər. Çünki, onların fikrincə, müsəlmanlar bu səfərdən böyük qənimətlər əldə edəcəklər. Münafıqlar bu qənimətdən pay almaq istəyirdilər. Hz. Peyğəmbər münafıqların istəklərinə baxmayaraq onların bu səfərə cəlb olunmalarına icazə vermədi. Quranda bu hadisəyə belə işarə edilmişdir:

“Siz (Xeybəre) qənimət əldə etmək üçün getdiyiniz zaman geri qalanlar (Hüdəybiyə səfərinə getməyənlər) deyəcəklər: “Qoyun biz də sizin arxanızca gələk! Onlar Allahın sözünü dəyişdirmək istəyirlər. (Ya Peyğəmbər! Onlara) de: “Siz əsla bizim arxamızca gəlməyəcəksiniz”. Allah əvvəldən belə buyurmuşdur. Onlar deyəcəklər: Xeyr, siz bizə paxıllıq edirsiniz (istəmir-

siniz ki, bizim də payımıza qənimət düşsün). **Xeyr, onlar özləri çox az qanan kimsələrdir!”**¹⁸

Bu ayədə altından xətt çəkilmiş hissədə Xeybər döyüşünü Hüdəy-biyə səfərində iştirak edənlərə həsr edib Xeybər döyüşünə münafıqlərin iştirak etməmələrinə dair Allahın əvvəlki bir sözünün olduğuna işarə edilmişdir. Ancaq Quranın heç bir yerində belə bir ifadə yoxdur. Bu, sadəcə, Peyğəmbərə aid olan bir əmrdir. Həmçinin, Allah bunu öz sözü olaraq buyurmuşdur. Səbəb Rəsulullahə aid bu əmrin Quranda qeyd olunmayan vəhy (qeyri-mətluv) surətiylə Allahın əmrinə istinad olmasıdır. Bu da bir vəhy növü olub Allahın digər vəhyləri kimi mütləqdir.

10. Peyğəmbərliyin ilk günlərində Rəsulullah ona nazil olan Qurani-Kərim ayələrini unutmamaq üçün onlar nazil olan kimi dərhal oxumağa çalışırdı. Bu, onun üçün çətin bir iş idi. Çünki, Hz. Peyğəmbərin vəhyi eşitməsi, doğru-dürüst anlaya bilməsi, vəhyi əzbərləyə bilməsi; bütün bunların eyni zamanda baş verməsi ona çox çətin gəlirdi. Allah-Təala aşağıdakı məaldə ayəni nazil edərək onu bu məşəqqətdən qurtardı.

“(Ya Peyğəmbər! Cəbrail sənə Quran oxuduğu zaman) **onu tələm-tələsik əzbərləmək** (qavramaq) **üçün dilini tərpətmə!** (Sən də onunla birlikdə Quranı təkrar etmə, yalnız dinlə!) **Çünki onu** (sənin qəlbində) **cəm etmək**, (dilində) **oxutmaq Bizə aiddir. Biz onu** (Cəbrailin dili ilə) **oxutduğumuz zaman oxunmasını diqqətlə dinlə. Sonra onu** (sənə) **bəyan etmək də Bizə aiddir!”**¹⁹

Qiyamə surəsinin 19-cu ayəsində Allah, Rəsuluna Qurani-Kərimi izah edəcəyini vəd etdi. Bu izahın özlüyündə Qurani-Kərim ayələrindən ayrı olacağı aydındır. O, Qurana daxil olmayaraq ya onun bir izahı, ya da şərhidir. Bu baxımdan bu (bəyan) Qurani-Kərimin sözlərindən fərqli bir şəkildə olmalıdır. Bu isə tam olaraq qeyri-mətluv vəhy ilə ifadə edilir. Amma vəhyin bu iki növü nə qədər fərqli formada olsalar da, hər ikisi Allah tərəfindən Peyğəmbərə göndərildiyinə görə müsəlmanlar hər ikisinə inanıb itaət etməlidirlər.

18.Əl-Fəth, 48/15

19.Qiyamə, 75/16-19

11. Qurani-Kərim Hz. Peyğəmbərə xitab edərək belə deyir:

“...Allah sənə Qurani və hikməti nazil edərək bilmədiklərini öyrətdi. Allahın sənə lütfü böyükdür!”²⁰

Bu ayədə “hikmətin endirilməsi” Kitabın (Qurani-Kərim) endirilməsindən fərqli mənaya gəlir. Bu da onu göstərir ki, ayədə endirilməsindən bəhs olunan hikmət əlavə bir şey olub o da Hz. Peyğəmbərə Allah tərəfindən endirilmişdir. Bu səbəblə də Qurani-Kərimdə belə buyrulur: **“Allah sənə Qurani və hikməti nazil edərək bilmədiklərini öyrətdi...”²¹**

Bunun mənası belədir: Allah yalnız Kitabı endirməklə kifayətlənməyib hikməti də endirmiş və Hz. Peyğəmbərə əvvəllər bilmədiyi şeyləri öyrətməmişdir. Bu öyrətmə Rəsulullahı Allah tərəfindən verilən bütün əmr növünü əhatə edir. Həm Qurani-Kərim (mətluv vəhy), həm də Hz. Peyğəmbərin Allah elçisi olaraq vəzifəsini yerinə yetirərkən aldığı bezi qeyri-mətluv vəhyələr də bu təlimin tərkibinə daxildir.

12. Quran aşağıdakı ayədə vəhyin bu iki növünə belə aydınlıq gətirir: “Allah başər övladı ilə ancaq vəhy ilə, yaxud pərdə arxasından danışar. Və ya bir elçi göndərər ki, o da Allahın izni ilə Onun istədiyini vəhy edər. Həqiqətən O ucadır, hikmət sahibidir!”²²

Belə olan halda, bu iki yoldan başqa Qurani-Kərimin nazili üçüncü bir vasitə ilə, yəni ayədə elçi (messenger) təyin edilmiş mələk (Cəbrail) vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Bunu başqa bir ayədə aydın görmək olur.

“Cəbrailə düşmən olan kimsəyə de ki, onu özündən əvvəlkiləri təsdiqləyici, möminlər üçün isə hidayət və müjdəçi olaraq Allahın izni ilə sənə qəlbina o nazil etmişdir.”²³

20. Ən-Nisa, 4/113

21. Ən-Nisa, 4/113

22. Əş-Şura 42/51.

23. Əl-Bəqərə 2/97.

“Şübhəsiz ki, bu aləmlərin Rəbbi tərəfindən nazil edilmişdir. Onu Ruhuləmin endirdi, qorxuduculardan olasan deyə, sənin qəlbinə. Özü də açıq-aydın ərəb dilində.”²⁴

əş-Şüəra surəsinin 192-ci ayəsində Quranın bir mələk vasitəsi ilə endirildiyi aydın olur. Qeyd edilən bu mələk əl-Bəqərə surəsinin 97-ci ayəsində deyildiyi kimi Cəbraildir. Həmin mələk əş-Şüəra surəsinin 193-cü ayəsində Ruhuləmin adlandırılır. Ancaq yuxarıda qeyd etdiyimiz Şüəra surəsinin 51-ci ayəsi vəhyin endirilməsinin daha iki yolunun olduğunu bildirir. Hər iki yol da Hz. Peyğəmbərlə bağlı olmuşdur. Bu ayə (əş-Şüəra, 51) Hz. Peyğəmbərə göndərilən vəhyin Qurani-Kərimlə məhdudlaşmadığını, Quranda olmayan başqa vəhy-lərin də olduğunu ifadə edir.²⁵ Bu vəhyələr qeyri-mətluv vəhy adlandırılır. Quranda on altı ayə ancaq qeyri-mətluv vəhyin varlığını təsdiq etməklə yanaşı, onun etibarlı olduğunu və bağlayıcı bir xüsusiyyətdə olduğunu da göstərir.

Burada məqsədimiz vəhyin növlərini təyin etmək üçün Quran-da olan bütün materialların yerlərini göstərmək deyil sadəcə olaraq, yetərli olan bəzi nümunələri təqdim etməkdir. Ancaq daha çox uzatmadan müzakirə etdiyimiz kimi Qurani-Kərimin işığında ortaya çıxan nəticələri xatırlatmaq və təkrarlamaq faydalı olar.

a) Hz. Peyğəmbərin vəzifəsi başqa peyğəmbərlər kimi ancaq ilahi kitabı təbliğ etmək deyil, eyni zamanda Kitabı və hikməti öyrətmək və onları təbliğ etməyə başlamaqla ümmətin hər bir fərdini dürüst insana çevirməkdir.

b) Hz. Peyğəmbərə itaət Allaha itaət qədər zəruridir. Çünki Peyğəmbərə itaət Quranda həmişə Allaha itaətlə bərabər tutulur.

c) Hz. Peyğəmbərə itaət etmək Allaha itaət etməkdir. Belə ki, ona itaət etmədikcə Allaha itaət yerinə yetirilmiş olmaz.

d) Müsəlmanlar Hz. Peyğəmbərə itaət etməklə yanaşı həm də onu izləyib təqlid etməlidirlər.

24.əş-Şüəra 26/192-195.

25.Burada 12 maddə halında qeyri-mətluv vəhyə dəlil olaraq qeyd edilən ayələrin ümumi dəyərləndirilməsi üçün bax Kırbaşoğlu, “İslam Düşüncəsində Sünna” səhifə 237-258.

e) Allahın Rəsulunun peyğəmbər kimi hər dediyi və gördüyü iş, ya Allahdan gələn bir vəhyə istinad edər, ya da Ondən gələn bir vəhyə təsdiqlənər.

f) Bu cür vəhy bəzən Qurani-Kərimdə keçər və ona vəhyi-mətluv deyilər, bəzən də Qurani Kərimə əlavə olaraq (ancaq Quranda zikr edilmədən) göndərilər və qeyri-mətluv vəhy adlandırılar.

H. Bir rəhbərə itaətdən fərqli olaraq Rəsulullahə itaət

Bütünlükdə Qurani-Kərim ayələrinə əsaslanan yuxarıdakı nəticələr Quranda dəfələrlə qeyd edidiyi halda, bəzi insanlar tərəfindən sünnənin səlahiyyətinə (nüfuz dəyərinə) zidd şəkildə ifadələr xüsusilə dilə gətirilir. Belə bir anlayış isə (bu haqda) Qurani tamamilə arxa plana atmaqdır. Bəzən də belə deyilir: “Qurani-Kərim Hz. Peyğəmbərə itaəti əmr edərəkən onun “qanun qoymasına” və ya “dövlət idarəçiliyinə” itaət olub, peyğəmbərlik cəhətinə itaət deyildir. Çünki Rəsulullah eyni zamanda müsəlmanlar üçün hökm verən idi. Onlar Rəsulullahə itaət etməklə və onun yolu ilə getməklə mükəlləfdirlər. Lakin Hz. Peyğəmbər vəfat etdikdən sonra Ona itaət artıq məcburi deyildir. Hazırda idarəçilik kimin əlində olarsa, itaət məsələsində Hz. Peyğəmbəri təmsil edər və müsəlmanlar da ona tabe olmalıdırlar.”

Bu batil müqayisə ayədə “Hz. Peyğəmbərə itaət edin” deyilərəkən onun qanun qoymaq xüsusiyyətinin olmasına itaətin əmr edildiyi, yoxsa peyğəmbərin şəxsinə itaətin əmr edilmədiyi kimi səhv bir düşüncəyə əsaslandırılmışdır. Lakin yuxarıda qeyd olunmuş ayələr səhv başa düşülməsinə imkan vermir. Bunun səbəbləri aşağıdakılardır:

1. Quranda harada Rəsulullahə itaət əmr edilmişdirsə, bu həmişə bir qanun qoyucuya, yaxud da Hz. Muhəmmədin şəxsi xüsusiyyətinə və mövqeyinə itaəti deyil, Allahın Rəsuluna itaəti göstərir. Buradan da açıq başa düşülür ki, Hz. Peyğəmbərə bir elçi olduğuna görə itaət edilməlidir. Bir adama desək “atana qulaq as”, bu söz

bir şəxsə qulaq asmağın əsas səbəbi onun ata olduğunu ifadə edər. Əgər birsinə “müəllimin dediyini yerinə yetir” desək, onda bir şəxsin müəllim olduğuna görə dediyinin yerinə yetirilməsinin vacib olduğunu görürük. Heç kim bu cümlələri qəbul ediləcək bir formada bu nəticənin ziddi olaraq izah edə bilməz. Buna görə də Allah-Təala “Rəsulullahı itaət edin!” buyuraraq əmr edərəkən necə ola bilər ki, Onun peyğəmbərliyinə itaət edilməsini nəzərdə tutmasın?

2. Bu mənada ən azından, Quranda belə buyrulması bu mövzuda olan ayələri yanlış təfsir etmək ehtimalını ortadan qaldırır və belə qavramağa cüzi də olsa imkan verməz. **“Ey iman gətirənlər! Allaha, Peyğəmbərə və özünüzdən olan əmr sahiblərinə itaət edin!”²⁶**

Bu ayədə “rəsula itaət”, “rəhbər şəxsə itaət”dən ayrı qeyd olunmuşdur. Buradan aydın olur ki, “rəsul” və “onun səlahiyyəti” itaət edilməsi zəruri olan iki ayrı vəsfdir.

Həmçinin, Hz. Muhəmmədin həm peyğəmbərliyinin, həm də idarəçiliyinin birləşdirilərək bir ifadə ilə “Peyğəmbərə itaət edin” buyrulması da diqqətə layiqdir. Çünki, Rəsulullah həm qanun qoyan rəhbər, həm də Allahın elçisidir. Nəticə etibarilə, Qurani-Kərim Hz. Peyğəmbərə itaəti yalnız onun həyatıyla məhdudlaşdırırdı, onda “Muhəmməd –səllallahu əleyhi vəsəlləm-ə itaət edin” buyurardı. Ancaq belə bir ifadə işlətməyərək Hz. Peyğəmbərin hər iki vəfini ayrı-ayrı vermiş, səhv düşünməyə kiçik bir ehtimal belə qoymamış, beləcə, peyğəmbərlik səlahiyyətiylə idarəçilik səlahiyyətinin qarışdırılmasının qarşısını almışdır.

Bundan başqa bəhs etdiyimiz ayədə başqa bir məqam da diqqət çəkicidir. Burada “əmr sahibləri” ifadəsi cəm şəklində işlənmiş, “Peyğəmbər” kəlməsi isə tək şəklində işlədilmişdir. Bu Rəsulullahın sonuncu peyğəmbər olduğunu və ondan sonra heç bir peyğəmbərin gəlməyəcəyini ifadə edir. Buna görə də peyğəmbər olduğu üçün ona itaət etmək yalnız Rəsulullahı aid edilmişdir. O

26. Ən-Nisa, 5/59

vəfat etdikdən sonra da heç kəs onun peyğəmbərlik xüsusiyyətinə qaynaqlanan “itaət edilmə” vəsfinə onunla ortaq ola bilməz.

Digər bir tərəfdən əmr sahibləri (idarəçilər) çox ola bilər, biri gedər, biri gələr. Bu cür itaət yalnız vəhyin gəldiyi dövrdə idarəçilik etmiş əmr sahiblərinə deyil, həm də bu itaət daha sonrakı – vəhyin kəsildiyi dövrdən sonra gələcək bütün əmr sahiblərinə də şamil edilmişdir.

3. Peyğəmbərə tabe olmağın onun Allahdan aldığı qeyri-mətluv vəhyə tabe olmaq olduğunu yuxarıda qeyd etmişdik. Buna görə də Qurani-Kərim Rəsulullahə itaəti birbaşa Allahın özünə itaət kimi qəbul etmişdir. Bundan başqa heç bir rəhbər, heç bir dövlət başçısı nə cür olursa olsun, hər hansı bir vəhy aldığını iddia edə bilməz. Bir rəhbər öz təbəçiliyində olan insanlar üzərində əmr sahibi olmaqdan xoşhal ola bilər. Ancaq o şəriətin hökmlərini tərk edə bilməz. Rəhbərin əmrləri ancaq vəzifəsinin tələbi olaraq vətəndaşların tabe olmalı olduqları və ancaq idarəçilik mahiyyətində olan buyruqlardır. Bir rəhbər Quranda və Sünnədə yer alan şəriət hökmlərinin hər hansı birinə laqeyd yanaşa bilməz. Həm də onun verdiyi əmrlərə daha sonrakı dövrlərdə şəriət hökmlərinə tabe olunduğu kimi itaət göstərmək də səhv bir fikirdir. Çünki rəhbərin əmrləri Allahdan gələn bir vəhyə istinad etmir. Onlar, yalnız şəriətin qətiyyətlə hökm vermədiy və rəhbərlərin rəyinə buraxdığı yerlərdə etibarlıdır.

Bəhs etdiyimiz rəhbər Hz. Peyğəmbər olduğu təqdirdə vəziyyət tamamilə fərqlidir. O bir elçi olaraq Allahdan mətluv və ya qeyri-mətluv şəkildə vəhy almışdır. Bu səbəblə Allah Rəsulunun əmrləri tamamilə onun şəxsi anlayışına əsaslanan idari əmrlər olmayıb vəhyə istinad edir və ya vəhyə təsdiqini tapır. İndi isə qeyd etdiyimiz bu iki halı açıqlayaq:

Rəsulullahın əmrləri bəzən mətluv, bəzən də qeyri-mətluv vəhyə əsaslanmışdır. Bu iki növ vəhy onun əmrlərinin əsas qaynağıdır. Əgər vəhy olmasaydı Hz. Peyğəmbər belə əmrlər verməzdi. Elə isə

heç şübhəsiz ki, bu əmrlərin ilahi bir mahiyyəti vardır. Bu səbəblə də Hz. Peyğəmbərin əmrləri şəriətin bir hissəsini əhatə edir.

Bununla yanaşı, Hz. Peyğəmbərin əmrləri bəzən də vəhyə deyil, onun şəxsi qənaətinə əsaslanır. Ancaq onlar sonradan vəhy tərəfindən təsdiqlənir. Bu təsdiq də iki növdür. Bəzən bu aşkar ifadələrlə keçər ki, bununla Hz. Peyğəmbərin qərarları vəhy əsasında təsdiq edilir. Bəzən də bu təsdiq “gizli bir təsdiq” şəklində olur.

Əgər Allah-Təala Hz. Peyğəmbərin hər hansı qərarına etiraz etmirsə, deməli bu qərarı Allah qəti surətdə qəbul edir. Səbəb çox açıqdır: Allahın əmrlərini şərh etdiyi üçün Allah Rəsulu daima “ilahi nəzarət” altındadır. Hz. Peyğəmbər Allahın istəyinə uyğun olmayan bir söz desəydi, və ya bir iş görsəydi, şübhəsiz ki, belə olan halda Allah tərəfindən xəbərdarlıq edilərdi. Quranın bir çox ayəsində Hz. Peyğəmbərin gördüyü işlərdən və ya niyyət etdiyi hallardan Allahın xoşlanmadığı ifadə olunmuşdur. Beləcə, Hz. Peyğəmbərin heç bir işi nəzarətsiz olmamışdır.

Məsələyə belə yanaşsaq bu nəticəyə gələrik ki, əgər Rəsulullah bir iş görər və ya bir əmr buyурса, bunlar da mətluv və qeyri mətluv vəhylərdə əksini tapmazsa, yaxud bu işlər xoşa gələn olmasa belə Allah-Təala tərəfindən təsdiq olunmuşdur. Çünki belə olmasaydı, vəhy susmaz, bu səhvi düzəldərdi. Əks təqdirdə, doğruyla səhv, mütləq şəkildə bir-birinə qarışardı. Necə ki, dəstəklənməyən bəzi məsələlər (Allah-Təala tərəfindən Qurani-Kərimdə) Hz. Peyğəmbərə açıq ifadələrlə bildirilmişdir. Bu səbəblə Hz. Peyğəmbər Allahın elçisi kimi nə buyursa və nə iş görsə, buna zidd olan vəhy də gəlməzsə, bu hal onun söz və davranışının təsdiq olunmasını sübut edir. Nəticə olaraq belə demək səhv olmaz: Rəsulullahın bütün əmr və hərəkətləri ya vəhyə əsaslanır, ya da onlar açıq və ya gizlin vəhy yoluyla təsdiqlənir. Hz. Peyğəmbərdən sonra heç kimə belə bir səlahiyyət verilməmişdir. Çünki, vəhy Rəsulullahdan sonra kəsilmişdir. Bu səbəblə Qurani-Kərim Rəsulullahı itaəti digər idarəçilərə itaətdən fərqli xarakterizə edir.

Bu üç prinsipi əsas götürsək, Quranda israrla bildirilən “Rəsulullahə itaət”in “qanun qoyan bir qüvvəyə itaət” kimi düşünülməsinə Quranda yer yoxdur. Həqiqətən də, Hz. Muhəmmədin peyğəmbər olması ona itaət edilməsi üçün yeganə səbəbdır və onun əmr, iş və davranışları Allahın rızasına uyğundur. Bu səbəblə də, Hz. Peyğəmbərin söz və davranışlarını ehtiva edən sünnə Allahə və Onun kitabı Qurana inanan bütün müsəlmanlar üçün vacib bir qaynaqdır.

İkinci Hissə

Nəbəvi səlahiyyətin əhatə dairəsi

Əvvəlki hissədə qeyd olunan ayələrdən və məlumatlardan çıxarılan nəticə Hz. Peyğəmbərin sünnəsinin mövqeyini isbat etmək üçün kifayətdir. Sünnənin İslam hüququnun mənbələrindən biri olması da bu nəticəni ortaya qoyur. Çünki Quran, sadəcə ümumi bir qayda və prinsip olaraq Rəsulullahə itaətin vacib olduğunu bildirməklə kifayətlənməmiş, həm də ona itaətin əhatəsini, Sünnənin tətbiq olunduğu müxtəlif yerləri açıqlamaq üçün onun mövqeyinin təfərrüatlarına diqqəti cəlb etmişdir.

Bu səbəblə Sünnəyə tabe olma sahələrinə ayrı-ayrı təmas etməyi, Quranın bəhs olunan sahələrin hər biriylə bağlı bizdən istədiklərini bu bölmədə açıqlamağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

B. Hz. Peyğəmbərin qanun qoymaq səlahiyyəti

Qurandakı bir çox ayələr Hz. Peyğəmbərin sünnəsinin mövqeyini bir “qanun verici və hüquq tənzimləyici” kimi ortaya qoyur. Buna aid bəzi ayələrin mənalari aşağıda qeyd edilmişdir:

“... Bizə bu dünyada da yaxşılıq yaz. Biz Sənə tərəf döndük! Buyurdu: “İstədiyimi əzabıma düşar edəram. Mərhəmətim hər şeyi ehtiva etmişdir. Onu Allahdan qorxub pis əməllərdən çəkinənlərə, zəkat verənlərə, ayələrimizə iman gətirənlərə yazacağam! O kəslərə ki, əllərindəki Tövratda və İncildə yazılmış gördükləri rəsula – ümmi peyğəmbərə tabe olurlar, onlara yaxşı işlər görməyi buyurar, pis işləri qadağan edər, təmiz nemətləri halal, murdar şeyləri haram edər, onların ağır yüklərini yüngülləşdirər və üstlərindəki buxovları açar. Ona iman gətirən, yardım göstərən və onunla endirilmiş nurun ardınca gedənlər məhz onlar nicat tapanlardır!”²⁷

27. Əl-Əraf, 7/156-157

Bu ayədə altından xətt çəkilmiş “təmiz nemətləri halal, murdar şeyləri haram buyurmaq” sözləri bu vəzifənin Rəsulullahə xas olan bir vəzifə olduğunu ifadə edir. Onun bu vəzifəsi yaxşılığı (məruf) əmr etmək, pisləkdən (münkər) çəkəndirmək vəzifəsindən ayrı qeyd edilmişdir. Çünki bu ayənin ilk hissəsi halal və haram buyurma vəzifəsindən, yəni bu mövzularda yeni hökmlər qoymasından, sonrakı hissədə isə yaxşılığı əmr etmə və pisləkdən çəkəndirmə vəzifəsindən bəhs edir. Yəni bu onu göstərir ki, Allah Rəsulu bəzi şeylərə icazə verir, bəzi şeyləri də qadağan edərək, yeni qanunlar qoyub tətbiq edir. Ayədə yeni dini hökmlər və qadağalar qoyma vəzifəsi ancaq Qurana deyil, Rəsulullahə da aid edilmişdir. Burada halal və haram buyurmaq Quranda keçən xüsusiyyətlərin Rəsulullah tərəfindən elan edilməsi demək deyil. Çünki bir hökmün elan edilməsi, onun deyilməsindən tamamilə fərqli bir şeydir.

Bundan başqa, Hz. Peyğəmbərin halal və haram şəklində təyin etdiyi hökmləri elan etməsi “onlara yaxşı işləri əmr edir, pis əməllərdən çəkəndirir” Qurani-Kərimdə də müstəqil şəkildə verilmişdir. Halal və haram buyurmaqdan bəhs edən növbəti cümləni təhlil etsək, yeni hökmlər qoyma mənasını alırıq. Bu ayə həm də Rəsulullahə inanmağın çox əhəmiyyətli olduğunu vurğulayır. Bu mənada bəhs edilən bu ayə halal və haram buyurma vəzifəsi də daxil olmaqla burada ortaya qoyulan Hz. Peyğəmbərin bütün vəzifələrinə inanmağı açıq bir şəkildə ifadə etmişdir.

Ayə bunlardan başqa Hz. Peyğəmbərlə bərabər göndərilən nura (Qurana) tabe olmağı da əmr etmişdir. İstər Quran vasitəsi ilə ortaya qoyulan, istərsə də qeyri-mətluv vəhy ilə Hz. Peyğəmbərə göndərilən və onun özünün işlərinə və hərəkətlərinə əks edən bütün əmrləri əhatə edən ayədə “Qurana tabe olma” əvəzinə, “Nura tabe olma” əmr edilmişdir. Bu ayə hansı mövqedən baxılırsa, baxılsın bu əmrləri ilə Rəsulullahın dində xüsusi bir nüfuz sahibi olması həqiqətinə açıq bir dəlildir. Əlbəttə bu səlahiyyət Hz. Peyğəmbərin Quranda ifadə edilməyən əlavə hökmlər qoymasına icazə verən qeyri-mətluv vəhyə əsaslanır. Bu barədə Quranda belə buyrulur:

“Kitab əhlindən Allaha və axirət gününə iman gətirməyən, Allahın və Peyğəmbərinin haram buyurduqlarını haram bil-

məyan və haqq dini (İslamı) qəbul etməyənlərlə zəlil vəziyyətə düşüb öz əlləri ilə cizyə verincəyə qədər vuruşun²⁸

Yuxarıdakı ayədə altından xətt çəkilmiş ifadələr Allah və Peyğəmbərinin haram buyurduğunun haram sayılmalı olduğunu bildirmiş və bir şeyi haram buyurma vəzifəsinin yalnız Allaha aid edilmədiyini göstərmişdir. Ancaq Hz. Peyğəmbər bu əmrini Allahın iradəsi ilə icra edə bilər. Allahın vəzifəsi (authority) ilə Rəsulullahın vəzifəsi arasındakı fərq, şübhəsiz çox əhəmiyyətlidir. Peyğəmbərin əmri Allahın əmrinə və Allahın vəhyinə əsaslanmış olduğu halda, Allahın əmri tamamilə müstəqil və özündən qaynaqlanır. Bununla bərabər Hz. Peyğəmbərin bu haqqa sahib olduğu inkar edilməz bir həqiqətdir. Möminlər Allahın əmrələrinə itaət göstərməklə yanaşı Hz. Peyğəmbərin bu haqqını da qəbul etməlidirlər. Necə ki, Quranda belə buyurulur:

“Allah və Peyğəmbəri bir işi hökm etdiyi zaman heç bir mömin kişiyyə və qadına öz işlərində başqa yol seçmək (öz ixtiyarları ilə ayrı cür hərəkət etmək) yaraşmaz. Allaha və Onun Peyğəmbərinə asi olan kəs, şübhəsiz ki, (haqq yoldan) açıq-aydın azmışdır!”²⁹

Yuxarıda məalı qeyd olunan ayədə həm Allahın, həm də Rəsulun hökmlərinin möminlər üçün vacib olduğu elan edilmişdir. Bir xüsus da diqqətə çatdırılmalıdır ki, “Allah” sözüylə “Onun Peyğəmbəri” söz birləşməsi arasında işlənmiş “və” bağlayıcısı hər iki kəlməni birləşdirərək “ayrı-ayrı” mənasına gəlir. Bu bağlayıcını yalnız birləşdirici bağlayıcı kimi düşünsək, Allahın hökmünü Peyğəmbərin hökmüylə birləşdirmədikcə bu hökm təsirsiz qalar, mənasına gələr. Belə bir yozum isə ilahi ifadə üçün düşünülməz.

Bu səbəblə də burada qəbul olunan yeganə fikir “və” bağlayıcısının həm birləşdirici, həm də bölüşdürücü bağlayıcını əvəz etməsidir. Onda ayənin mənası belə olar: “Nə vaxt ki, Allah və Peyğəmbəri, biri və ya hər ikisi bir şeyə hökm etsələr, möminlər üçün onların hökmlərinə tabe olmaqdan başqa bir yol yoxdur”.

28.ət-Tövbə, 9/29

29.əl-Əhzab, 33/36

Hz. Peyğəmbərin verdiyi hökmlərə təslim olmaqla məsul olan möminlərin ümumi və şəxsi işlərində də onun hökm vermə ixtiyarının olması məlumdur. Quranda belə buyurulur:

“Peyğəmbər sizə nə verirsə onu götürün, nəyi qadağan edirsə, ondan əl çəkin.”³⁰

Bu ayənin izahı döyüşdə əldə edilən qənimətlərin paylaşdırılması ilə əlaqəli olsa belə, xüsusi bir hadisəyə görə endirilmiş bir ayənin hökmünün yalnız həmin hadisə ilə məhdudlaşdırılmaması Quran təfsiri üsulunda məşhur bir qaydadır. Əgər sözlər ümumi işlədilmişdirsə, ümumi bir mənanı da əhatə edə bilər və bu ayələrin hökmü xüsusi bir hadisə ilə məhdudlaşdırıla bilməz. Müzakirəyə ehtiyacı olmayan bu qaydaya əsasən, deyə bilərik ki, bu ayə Rəsulullahə aid ümumi bir qanun göstəricisidir. Beləliklə Quran Hz. Peyğəmbərə əmr vermək, qanun qəbul etmək və qadağalar qoymaq üçün “şəri bir ixtiyar” vermişdir.

Bu məqamda Rəsulullahın mübarək səhabələrindən Abdullah bin Məsudun bir qadına verdiyi hikmətli bir cavabı qeyd etmək çox maraqlı olardı.

Əsəd qəbiləsindən bir qadın Abdullah bin Məsudun yanına gəlib dedi: “Mən sənə bu şeyləri haram qəbul buyurduğunu eşitdim və bunların Allahın kitabından dəlilini öyrənmək üçün buraya gəldim. Mən bütün Quranı əvvəldən axıra oxudum və Quranda belə bir qadağa qoyan heç bir ayəyə rast gəlmədim.” Buna cavab olaraq Abdullah bin Məsud “Quranı oxusaydın, onu tapardın” deyərək bu mənanı verən ayəni oxuyur:

“Peyğəmbər sizə nə verirsə onu götürün, nəyi qadağan edirsə, ondan əl çəkin.”³¹

Abdullah bin Məsudun cavabı bu ayənin hökmünün ümumi olduğunu və Peyğəmbərin bütün əmr və qadağalarını əhatə etdiyini göstərir. Çünki qadının İbn Məsuda sual verdiyi qadağalar Hz. Peyğəmbər tərəfindən qoyulmuş və bunlar bu ayənin təfsiri və az da olsa dəyərləndirilməsidir. Quranda belə buyurulur:

30.əl-Həşr, 59/7

31.əl-Həşr, 59/7

“Amma xeyr! Rəbbinə and olsun ki, onlar öz aralarında baş verən ixtilaflarda səni hakim təyin etməyincə və verdiyi hökmlərə görə özlərində bir sıxıntı duymadan sənə tam bir itaətlə boyun əyməyincə, iman etmiş olmazlar.”³²

Peyğəmbərin vəzifəsindən bəhs edən bu ayə, açıq-aydın, ona əvvəllər də ərz edilən etirazlar haqqında hökm vermə ixtiyarının olduğunu göstərir. Ancaq burada işlədilən ifadələr üzərində düşünsək, Rəsulullahın vəzifəsinin bir hakimin vəzifəsindən daha artıq bir vəzifə olduğunu aydın görürük. Şübhəsiz ki, bir hakim qərar vermək ixtiyarına sahibdir və tərəflər (müttəhim və şikayətçi) hakimin qərarlarına tabe olmağa məcburdur. Ancaq hakimin qərarlarına tabe olmaq müsəlman olmağın şərtlərindən deyil. Əgər bir şəxs, tam bir səlahiyyətə sahib olan hakimin qərarını qəbul etməzsə, bu o insan üçün böyük bir hörmətsizlik və günah sayıla bilər, bu davranışına görə o insan cəzalandırıla bilər. Ancaq buna görə İslam dinindən çıxarıla bilməz və o kafir olaraq qəbul edilə bilməz.

Bu qətiyyətli təsdiq Rəsulullahın verdiyi hökmün ixtiyar sahibi olan bir hakimin verdiyi hökm kimi olmadığını göstərir. Əksinə, bu ayə Hz. Peyğəmbərin hökmlərini qəbul etməyən şəxsin mömin olaraq qəbul edilməyəcəyinə qətiyyətlə israr etmişdir. Bu qüvvətli təsdiq göstərir ki, Allah Rəsulunun verdiyi hökm ixtiyar sahibi bir hakimin hökmü kimi deyildir. Peyğəmbərin hökmünü qəbul etməmək insanı kafir edir. Bu ayə onu göstərir ki, həmin ayədə bəhs edilən Hz. Peyğəmbərin hökmləri bir təcrübə nəticəsində verilən qərar mahiyyətində deyil. Bunlar mətluv və ya qeyri-mətluv vəhy olub Rəsulullahın Allahdan aldığı vəhyə əsasən verdiyi qərarlardır. Buna görə də bu cür hökmləri qəbul etməmək, həqiqətən də, ilahi əmrləri inkar etmək demək olub, inkar edən şəxsi İslam dinindən kənara çıxarar. Bu mövqedən yanaşılıqda ayənin Hz. Peyğəmbərə ancaq hakimlik ixtiyarı verməklə qalmayıb, ona bundan da artıq ilahi qanunlar vermək kimi möminlər üçün hökm qoymaq ixtiyarı verdiyini görürük. Quranda belə buyrulur:

“Allaha, Peyğəmbərə iman gətirdik, itaət etdik! – deyər, bundan sonra isə onlardan bir dəstə üz çevirər. Belələri mö-

min deyillər. Aralarında hökm etmək üçün Allahın və Peyğəmbərinin yanına çağırıldıqda onlardan bir dəstə dərhal üz çevirər. Əgər haqq onların tərəfində olsa, itaət edib onun yanına gəlirlər. Onların qəlblərində mərəzmi var? Yaxud Allahın və Peyğəmbərinin onlara cövr, haqsızlıq edəcəklərindən qorxurlar? Xeyr onlar özləri zülmkardırlar! Aralarında hökm vermək üçün Allahın və Peyğəmbərinin yanına çağırıldıqları zaman möminlərin sözü ancaq: “Eşitdik və itaət etdik!” – deməkdən ibarətdir. Nicat tapanlar da məhz onlardır! Allaha və Onun Peyğəmbərinə itaət edənlər, Allahdan qorxub çəkinənlər, məhz belələri uğura çatırlar.”³³

Bu ayələr mömin ola bilmək üçün Hz. Peyğəmbərin verdiyi hökmlərin ixtiyar sahibi olan bir hakimin verdiyi hökm kimi qəbul edilməməli olduğunu göstərir. Aralarında çəkişmələr olduğu hallarda, Rəsulullahın hökmünə çağırılsalar da, onun hökmlərinə tabe olmayanlar Qurana görə mömin sayılmazlar. Bu ayə əvvəlki ayədə qeyd edildiyi kimi eyni qaydanı əhatə edir. Bu qayda isə Hz. Peyğəmbərin hökmünü bütün qəlbi ilə qəbul etmək Allaha və Rəsuluna iman etməyin təməlinə duran amillərdəndir. Mübahisəli məsələlərdə Rəsulullah müraciət edilməli və onun verdiyi qərara itaət edilməlidir. Onun qoyduğu hökmlər bütöv bir təslimiyyətlə qəbul edilməli və onun tərəfindən bəyan edilən hökmlər qanun olaraq qəbul edilməlidir.

C. Hz. Peyğəmbərin Quranı təfsir etmək səlahiyyəti

Hz. Peyğəmbərə verilən vəzifənin ikinci növü, onun Quranı bəyan və təfsir etməsidir. O Quranı təfsir etməkdə ən üstün nüfuz sahibidir. Belə ki, Quranda belə buyrulmuşdur:

“Sənə də Quranı nazil etdik ki, insanlara onlara göndəriləni izah edəsən və onlar da düşünüb dərk edələr!”³⁴

Bu vəzifə zikr edilən ayədə heç bir şübhəyə yer qalmadan öz əksini tapmışdır. Hz. Peyğəmbərin ən birinci vəzifəsi Quranı izah etmək və ona göndərilən vəhyi təfsir etməkdir. Hz. Peyğəmbərə birbaşa mü-

33.ən-Nur 24 /47-52

34.ən-Nəhl, 16/44

raciət edən məkkəli ərəblərin Quran mətnlərinin tərcümə edilməsinə ehtiyacları yox idi. Çünki Quran onlara öz ana dillərində endirilmişdi. Məkkəli ərəblərin çoxu ümumi olmalarına baxmayaraq, öz dillərini və ədəbiyyatlarını yaxşı bilirdilər. Gözəl şeirləri, bəlağətli və təsirli danışmaları Ərəb ədəbiyyatının zənginliyindən irəli gəlir. Onlara Quran ibarələrinin hərfi mənalarnı öyrətməyə ehtiyac yox idi. Onlar mətnə aid olan mənalarnı heç bir çətinlik olmadan başa düşürdülər.

Ona görə də, Hz. Peyğəmbərə nazil edilən Quranı açıqlama vəzifəsinin və ixtiyarının, Kitabın hərfi mənasını izah etməkdən fərqli bir şey olduğu aydındır. Bu Hz. Peyğəmbərin Allah-Təalanın istəyini, ayənin bütün nəticələrini və bütün incəliklərini əhatəli bir şəkildə şərh etməsidir. Hz. Peyğəmbər bu incəlikləri qeyri-mətluv vəhy yolu ilə almışdır. Əvvəl də qeyd edildiyi kimi Quranda belə buyrulur:

“Sonra onu bəyan etmək də bizə aiddir.”³⁵

Bu ayə yuxarıda müzakirə etdiyimiz mövzunu izah etmək üçün kifayət edir. Allah Təala Hz. Peyğəmbərə Quranı açıqlayacağını vəd etmişdir. Buna görə də, Hz. Peyğəmbər Quranı hər nə cür təfsir etmişdirsə, bu birbaşa Allahdan gələn bir açıqlamaya istinad edir. Bunun üçün Rəsulullahın Quranı təfsir etməsi, mütləqdir ki, bütün təfsirlərdən üstündür. Hz. Peyğəmbər Quranı təfsirdə ən üstün səviyyədədir, onun sözü sonuncu sözdür.

D. Hz. Peyğəmbərin Quranı təfsir nümunələri

Daha da dəqiq olsun deyə, Quranı təfsirlə bağlı Hz. Peyğəmbərdən bizə verilən bir neçə xüsusi misallar təqdim edəcəyik. Bu misallar həm də Rəsulullahın sünnəsindən xəbərdar olmadıqda nələr itirəcəyimizi göstərəcəkdir.

1. Şübhəsiz ki, imandan sonra “İslamın birinci sütunu” olaraq qəbul edilən namaz ibadətin ən əhəmiyyətli formasıdır. Quranın yetmişdən çox yerində namazın qılınması haqqında əmrlər vardır. Namazın qılınmasını əmr edən çox sayda ayələr olsa belə, namazın necə qılınacağına dair Quranın heç bir yerində bir ayə belə yoxdur. Rükü, səcdə, qiyam kimi namazın bəzi rükunları Quranda keçməmişdir, bundan

başqa namazın qılınma şəkli də tam olaraq açıqlanmamışdır. Namazın ətraflı şəkildə necə qılınacağını Hz. Peyğəmbərin sünnəsi sayəsində öyrənirik. Əgər bir kimsə sünnəni tərk edərsə, həmin adam namazın necə qılanacağına aid bütün detalları da itirmiş olar. Bundan başqa, heç kim yalnız Qurana əsaslanaraq namazın necə qılınmasıyla bağlı alternativ namaz şəkli ortaya qoya bilməz.

Quranın namaz qılma əmrini yetmiş üç dəfə təkrar etməsi bir mənə ifadə edir. Bununla yanaşı bu ayələrdə namaz qılmağın məcburi bir formasından bəhs edilməmişdir. Bunun belə olmasının arxasında da bəzi hikmətlər dayanmışdır. Qəsdən toxunulmamış bu cəhət Sünnənin əhəmiyyətini əsas göstəricilərdən biridir. Quranın namaz kimi önəmli və əsas ibadətlər haqqında ətraflı açıqlamalar verməməsi Quranın ancaq təməl prinsipləri çatdırmaq məqsədində olduğunu göstərir. İncəliklər isə Hz. Peyğəmbərin açıqlamalarına buraxılmışdır.

2. Bundan başqa, Quranda namazın müəyyən vaxtlarda qılınması əmr edilmişdir. Allah- Təala belə buyurur: *“Çünki namaz möminlərə bəlli vaxtlarda vacib edilmişdir.”*³⁶ Bu ayə namazın qılınmalı olduğu müəyyən xüsusi vaxtların olduğunu göstərir. Ancaq bu vaxtlar Quranın heç bir yerində göstərilməmişdir. Beş vaxt gündəlik fərz namazlar belə Quranda açıq deyilməyib. Biz ancaq Sünnə yolu ilə fərz namazların qədərini və xüsusi vaxtlarını öyrənirik.

3. Eyni şey hər namazda qılınan rükətlərin sayında da baş vermişdir. Sübh namazının fərzinin iki rükət, zöhr, əsr və işa namazının dörd rükət, axşam namazının üç rükət olduğundan Quranın heç bir yerində bəhs edilməmişdir. Bu şərtləri Sünnə aydınlığa çıxarmışdır. Əgər Sünnə qəbul edilməzsə, lazım olan bütün detallar İslamın ən əsas ibadətlərində belə tamamilə qaranlıq qalar. Necə yerinə yetiriləcəyi naməlum olduğu üçün bir fərzi belə yerinə yetirmək qeyri-mümkün olar.

4. Quranda dəfələrlə namazla birlikdə zikr edilən və İslamın ikinci şərti olan zəkat məsələsində də belədir. *“Zəkat verin”* əmri Quranda otuzdan çox yerdə qeyd edilmişdir. Rəsulullahın Sünnəsinə müraciət edilməzsə, zəkat verməli olan kəslərin kimlər olduğu, hansı miqdarda zəkat veriləcəyi, hansı məhsullara görə zəkat veriləcəyi, hansı mallara

görə zəkat verilməyəcəyi kimi suallar cavabsız qalar. Zəkat haqqında bütün bu suallara cavab verən Hz. Peyğəmbərdir.

5. Ramazan orucu İslamın üçüncü şərti kimi qəbul edilir. Orucun da Quranda əsas qanunları vardır. Lazım olan xırdalıqların çoxu Hz. Peyğəmbərin açıqlamalarına həvalə edilmişdir. Hz. Peyğəmbər söz və hərəkətləri ilə oruc haqqındakı məlumatları açıqlayır. Yemək, içmək və cinsi əlaqə ilə yanaşı digər şeylərin oruc müddətində qadağan edilməsi və ya hansı əməllərə icazə verilməsi, bir insanın orucunu hansı şərtlər altında poza biləcəyi, oruclyu ikən hansı hərəkətlərin edilə biləcəyi kimi məsələlər və oruc haqqındakı digər incəliklər Hz. Peyğəmbər tərəfindən açıqlanmışdır.

6. Quran dəstəmazın necə alınacağını bəyan etdikdən sonra buyurur: “Əgər cünub olmusunuzsa, qüsl edin.”³⁷

İnsanın cünub halda namaz qıla bilməyəcəyi Quranda göstərilmişdir.³⁸ Ancaq cünubun nə demək olduğu Quranda heç bir yerdə açıqlanmadığı kimi, cünub bir insanın da necə təmizlənəcəyindən də bəhs edilməmişdir. Bütün bu məsələləri açıqlayan və bu mövzuda açıq-aydın əmrilər verən Hz. Peyğəmbərdir.

7. İslamın dördüncü şərti olan həccə əlaqəli Quranın əmri aşağıdakı mənanı verən ayədə qeyd edilmişdir:

“Yoluna qüvvəsi çatan hər bir kəsin həccə gedib o evi ziyarət etməsi insanların Allah qarşısında borcudur.”³⁹

Ancaq ayədə həccin neçə dəfə edilməli olduğu tam açıq deyil. Ömürdə ancaq bir dəfə həccə getməyin fərz olduğunu Hz. Peyğəmbər açıqlamışdır.

8. Quranda belə buyurulur: “Qızıl və gümüş yığıb onu Allah yolunda xərcləməyənləri şiddətli bir əzabla müjdələ!”⁴⁰

Ayədə yığmaq qadağan edilmiş, xərcləmək isə əmr edilmişdir. Lakin heç birinin miqdarı açıqlanmamışdır. Pullar hansı limitə qədər

37.əl-Maidə 5/6

38. Bax. ən-Nisa 4/43

39. Ali-İmran, 3/97

40.ət-Tövbə, 9/34

toplana bilər və hansı miqdarının infaq edilməsi fərzdır? Bu iki sualın cavabı və bu haqda bütün təfərrüatlar Hz. Peyğəmbərin açıqlamalarına həvalə edilmişdir.

9. Quran insanın evlənə bilməyəcəyi qadınların kimlər olduğunu açıqlayarkən, iki bacı ilə eyni zamanda evli olması da qadağalar arasında saymışdır. “... *İki bacını birlikdə almaq da sizə haramdır.*”⁴¹ Hz. Peyğəmbər bu ayəni açıqlayarkən qadağanın iki bacı ilə bitmədiyini də bildirmişdir.

Bu ayə bir qayda gətirmişdir: İki bacı ilə bir nikahda birləşdirmə qadağası, eyni zamanda ata və ya ana tərəfindən xala-bibi və qardaş-bacı övladlarına da şamil edilmişdir.

10. Quranda belə buyrulur:

“Bu gün pak nemətlər sizə halal edilmişdir.”⁴²

Bu ayədə “pak nemətlər”in hansılar olduğu bildirilməmişdir. Müsəlmanlar üçün yeyilməsinə icazə verilən təmiz qida məhsullarının adlarını, həmçinin yeyilməsinə icazə verilməyən və pak hesab edilməyən məhsulların adlarını məhz Hz. Peyğəmbər izah etmişdir.

Əgər Hz. Peyğəmbər tərəfindən belə mətləblər açıqlanmasaydı, onda ayədə buyrulan “tayyibət” (pak nemətlər) kəlməsini hər kəs istədiyi kimi yozar, beləliklə də vəhyin bəyan etdiyi “pis şeylər”i müəyyən etmək mümkün olmazdı. Nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu təyin etməkdə insan sərbəst olsaydı, nə vəhyə, nə də peyğəmbərə ehtiyac qalardı. Quran və Hz. Peyğəmbər ehtiyacımız olan məsələləri izah etmişdirlər. Bu xüsusda bir neçə nümunəni sadalamaq olar. Ancaq, yuxarıda qeyd etdiyimiz bir neçə misal həm Hz. Peyğəmbər tərəfindən edilmiş izahların vacibliyini, həm də müsəlmanların Quranın müəyyənləşdirdiyi həyat tərzinə necə möhtac olduqlarını göstərmək üçün kifayətdir.

41. ən-Nisa, 4/23

42. əl-Maidə, 5/5

E. Quranın şərh olunmağa ehtiyacı varmı?

Bu müzakirələri edib bir qərara gəlməzdən əvvəl Quranın şərhilə bağlı tez-tez meydana çıxan bir suala cavab vermək daha məqsədə uyğundur. Ortaya çıxan sual Quranı tamamilə şərh etməyə lüzumun olub-olmamasıdır. Sanki, Quran bizə ayələrinin bəzilərinin açıq-aşkar başa düşüldüyünü sübut edir və bu səbəblə də kənar bir şərhə ehtiyac qalmır. Elə isə bəs nə üçün Hz. Peyğəmbərin Quranı şərhinə bu qədər əhəmiyyət verilir?

Bu sualın cavabı birbaşa Quranda öz əksini tapmışdır. Bir-biriylə əlaqəli ayələrin bir yerdə müzakirə edilməsi Quranın mövzularının iki fərqli şəkildə olmasını göstərmişdir. Birinci qrup ayələr açıq həqiqətlər haqqında ümumi ifadələri əhatə edən, keçmiş peyğəmbərlər və onların qövmələriylə bağlı tarixi hadisələri göstərən, Allahın insanlara verdiyi nemətlərə işarə edən, ilahi qüdrət və hikmətin kosmoloji işarələri, cənnətin ləzzəti, cəhənnəmin əzabı və bu kimi mövzuları əhatə edən ayələrdir.

İkinci qrup ayələr isə şəriətin əmrləri, İslam hüququnun prinsipləri, əqidə ilə bağlı məsələlərin təfərruatları, bəzi əmrlərin hikmətləri və digər elmi mövzularla əlaqəli ayələrdir.

Quranda “zıkr” (dərs, öyüd, nəsihət) kimi ifadə edilən birinci qrup ayələrin başa düşülməsi olduqca asandır. Hətta, savadsız sadə xalq kütləsi belə heç kimin köməyi olmadan bu ayələri anlaya bilər. Belə ayələr haqqında Quranda belə buyrulur:

“And olsun ki, Biz Quranı (ondan) ibrət almaq (öyüd-nəsihət qəbul etmək) üçün belə asanlaşdırdıq. Amma heç bir ibrət alan (öyüd-nəsihət qəbul edən) varmı?!”

Yuxarıda mənası verilmiş ayədə keçən “ibrət almaq üçün” ifadəsi Quranın asanlaşdırılmasının ümumi mövzularla əlaqəli olduğunu göstərir. Ayənin əsas vurğusu “Qurandan ibrət almaq” olduğuna görə gəlinən nəticə budur ki, Quran yalnız ibrət alınması üçün asanlaşdırılmışdır. Ancaq Quranın asanlaşdırılması hüquqi qaydalar, inanc və əməl mövzusunda Quran hökmlərinə qətiyyən şamil edilmir. Hər kəsin biliyi çərçivəsində bu mövzular izah edilməyə açıq olsaydı, belə

olan halda Hz. Peyğəmbərə “Kitabı öyrətmə və izah etmə vəzifəsi” verilməzdi. Hz. Peyğəmbəri “Quranı öyrədən və izah edən” kimi bizə göstərən yuxarıda qeyd etdiyimiz ayələr Kitabın bəzi ayələrinin Allah Rəsulunun öyrətməsinə və izahına ehtiyacı olduğunu ortaya qoyur. Şərhlə ehtiyacı olan ayələrlə bağlı Quranda belə buyurulur: **“Biz bu misalları insanlar üçün çəkirik. Onları yalnız (haqqı) bilənlər anlayarlar.”**⁴³

Belə olan halda Quranın birinci qrupunu təşkil edən asan başa düşülən ayələrin Quranın əhatə etdiyi əmrlərin bütün hüquqi və əməli nəticələrini bəyan edə bilən bir peyğəmbərin şərhinə ehtiyacı yoxdurmu?

F. Peyğəmbərlik səlahiyyətinin zaman məhdudiyyəti

İndiyə qədər peyğəmbərlik səlahiyyətinin iki növünü araşdırmışıq. Bunlardan birincisi Hz. Peyğəmbərin Quranda mövcud olanlardan başqa hökmlər qoyma səlahiyyəti, ikincisi isə Quran əmrlərini izah və şərh etmə səlahiyyətidir.

Peyğəmbərlik səlahiyyətinin digər tərəflərini şərh etməzdən əvvəl başqa bir fikir bu məqamda izah olunmalıdır. Sünnənin tam bir söz sahibi olduğunu qəbul etməkdə tərəddüd edənlər bu fikri irəli sürürlər ki, Quran hansı zamanda Allah Rəsuluna hökm qoymaq və ya Kitabı bəyan və şərh etmə səlahiyyəti vermişdirsə, bu səlahiyyət yalnız həmin dövrə - Peyğəmbərin yaşadığı dövrə şamil edilir. Digər bir iddiaları da belədir: “(Səadət əsrində Hz. Peyğəmbərin yanındakı Müsəlmanlar) Hz. Peyğəmbərin daimi nəzarəti altında və onun həmsöhbəti idilər. Bu səbəblə də Allahın elçisinin səlahiyyəti onlarla məhdudlaşdı. Bu söz haqqı bütün nəsillərə və gələcək zamanlara şamil edilə bilməz.” Belə bir iddia Peyğəmbərin səlahiyyət zamanının sərhəddini ətraflı şərh etməyimizi zəruri edir.

Məsələ Hz. Peyğəmbərin səlahiyyətinin yalnız öz dövrü ilə məhdudlaşması, yoxsa, gələcək bütün zamanlarda heç vaxt dəyərini itirməyən “əbədi bir rəhbər” olması məsələsidir. Bu məsələnin əsl mahiyyətini təşkil edən suallara daha əvvəllər də təfərruatlı cavab verilmişdir. Problem Peyğəmbərin səlahiyyətinin dərk edilməsi ilə bağlıdır. Müsəl-

43.əl-Ənkəbut, 29/43

manların yalnız Hz. Peyğəmbərə itaət etmələri deyil, eyni zamanda peyğəmbərlik səlahiyyətinə də tabe olmaları bir çox dəlillərlə qəbul edilmişdir. Bəhs olunan səlahiyyət təkcə Hz. Peyğəmbərin əlində olan hökm qoyma səlahiyyəti olsaydı, onda məntiqi olaraq bu səlahiyyət onun qoyduğu hökmlərlə məhdudlaşar və Hz. Peyğəmbərin rəhbər vəzifəsi sona çatmasıyla səlahiyyəti də sona çataraq öz təsirini itirərdi.

Əgər bəhs edilən səlahiyyət “peyğəmbərlik səlahiyyəti”dirsə və yalnız qanun qoyma və idarəçilik deyilsə, belə olan halda bu peyğəmbərlik səlahiyyətinin Allah rəsulunun peyğəmbərliyi davam etdiyi müddətcə davam edəcək və onun vəfatıyla da sona çatmayacaqdır.

İndi cavab verilməsi zəruri olan yalnız bir sual qaldı: Görəsən Hz. Peyğəmbər xüsusi bir millət və ya müəyyən zaman üçün göndərilmiş bir peyğəmbərdir, yoxsa onun peyğəmbərliyi hər dövrdə bütün insanlara şamildir? Quranda belə buyrulur:

“(Ya Rəsulum!) **De: “Ey insanlar! Mən Allahın sizin hamınıza göndərilmiş peyğəmbəriyəm”...**”⁴⁴ “(Ya Rəsulum!) **Biz səni (təkcə öz qövminə deyil) bütün insanlara** (möminlərə Cənnətlə) **müjdə verən,** (kafirləri isə Cəhənnəm əzabı ilə) **qorxudan bir peyğəmbər olaraq göndərdik.**”⁴⁵ “**Səni də (Ya Rəsulum!) aləmlərə** (bütün insanlara və cinlərə) **ancaq bir rəhmət olaraq göndərdik.**”⁴⁶ “**Aləmləri** (insanları və cinləri Allahın əzabı ilə) **qorxutmaq üçün** (haqqı batildən ayıran) **Qurani Öz bəndəsinə** (Mühəmmədə) **nəzil edən Allah nə qədər** (uca, nə qədər) **uludur!**”⁴⁷ “(Ya Rəsulum!) **Biz səni insanlara peyğəmbər göndərdik.**”⁴⁸ “**Ey insanlar! Peyğəmbər Rəbbinizdən sizə haqqı** (Qurani) **gətirdi.** (Ona) **iman gətirin! Bu sizin üçün xeyirli olar. Siz** (onu) **inkar etsəniz də** (bilin ki) **göylərdə və yerdə nə varsa,** (hamısı) **Allaha məxsusdur.** (Allahın sizin Ona inanıb-inanmamağınıza heç bir ehti-

44.əl-Əraf, 7/158

45.Səbə, 34/28

46.əl-Ənbiya, 21/107

47.əl-Furqan, 25/1

48.ən-Nisa, 4/79

yacı yoxdur. Bu, ancaq sizin özünüzə xeyir və ya zərər gətirə bilər.)
Həqiqətən, Allah (hər şeyi) biləndir, hikmət sahibidir!”⁴⁹

İlk beş ayəni izah etməyə ehtiyac yoxdur. Bu ayələr Rəsulullahın müəyyən bir topluma deyil, bütün insanlığa göndərildiyini, onun peyğəmbərliyinin yalnız bir zaman və məkanla məhdud olmadığını heç bir dəlilə ehtiyac qalmadan izah edir.

ən-Nisa surəsinin 170-ci ayəsi bütün insanlığa xitab edərək hər kəsə Allah Rəsuluna inanmağı əmr edir. Heç bir kəs Hz. Peyğəmbərə inanmağın yalnız onun yaşamış olduğu zamanla əlaqəli olduğunu deyə bilməz. Bu ayəyə görə hansı dövrdə yaşamağından aslı olmayaraq bütün insanların Hz. Muhəmmədin peyğəmbərliyinə inanmaları vacibdir. Yenə də Qurani-Kərimdə buyurulur ki, Hz. Muhəmməd sonuncu peyğəmbərdir və ondan sonra peyğəmbər gəlməyəcəkdir. **“Muhəmməd aranızdakı kişilərdən heç birinin atası deyildir. Lakin o, Allahın Rəsulu (elçisi) və peyğəmbərlərin sonuncusudur. Allah hər şeyi biləndir.”⁵⁰**

Yuxarıda mənası qeyd olunmuş ayə Hz. Muhəmmədin zəncirvari peyğəmbərlər halqasının son halqası olduğunu bəyan edir. Ondan əvvəlki peyğəmbərlər adətən, müəyyən bir dövr üçün və müəyyən bir topluma göndərilmişdilər. Çünki onların arxasınca başqa bir peyğəmbər göndərilirdi. Ancaq əziz peyğəmbərimizdən sonra heç bir peyğəmbər gəlməmişdir və heç vaxt da gəlməyəcəkdir. Bu səbəblə onun peyğəmbərliyi bütün millətlərə və bütün dövrlərə aiddir. Bu halı Hz. Peyğəmbər özü aşağıdakı sözləriylə dilə gətirir:

“İsrail oğullarına peyğəmbərlər hökm edirdilər. Nə vaxt ki, bir peyğəmbər vəfat etsə, digər bir peyğəmbər onun ardınca göndərilirdi. Ancaq məndən sonra peyğəmbər yoxdur. Bununla bərabər çox sayda xəlifələrim olacaqdır.”⁵¹

Bir halda Hz. Muhəmmədin peyğəmbərliyi bütün dövrləri əhatə edir, onda onun peyğəmbərlik hökmünə tabe olmamaq və günümüz-

49.ən-Nisa, 4/170

50.əl-Əhzab, 33/40

51.Buxari, “Ənbiya”, 50; Müslim, “İmarə”, 71

də müsəlmanların ona itaət etmə və tabe olma məcburiyyətinin olmadığı kimi bir görüşə yer qalmır.

Yuxarıda zikr etdiyimiz bəzi ayələrə əsaslansaq, görərik ki, Hz. Muhəmməd -səllallahu əleyhi vəsəlləm-in gələcək dövrlərə və millətlərə göndərilmiş peyğəmbər olduğunda heç bir şübhə yoxdur. Onun peyğəmbərliyi bütün dövrləri əhatə edirsə, peyğəmbərlik səlahiyyətini uzunmüddətli hesab etməmək, bu günkü müsəlmanların ona itaət etməyə və onun yoluyla getməyə məcbur olmadıqlarını söyləmək mümkün deyildir.

Bu mövzuda diqqətə layiq daha bir məqam vardır: Birinci hissədə Allah-Təalanın peyğəmbərsiz heç bir ilahi kitab göndərmədiyini çox sayda dəlillərlə sübut edilmişdir. Peyğəmbərlərin “kitabı öyrətmək və izah etmək” üçün göndərildikləri də Allah tərəfindən bildirilmişdir. Hz. Peyğəmbərin təfərrüatlı şərhləri olmasaydı heç bir fərz namazının qılınma şəklinin məlum olmadığı da daha əvvəl diqqətə çatdırılmışdı.

O halda belə bir sual meydana çıxır: Hz. Peyğəmbərin gətirdiyi açıqlamalara yalnız onun dövründə yaşamış ərəblərinmi ehtiyacı vardı? O dövrün məkkəli ərəbləri ərəb dilini bizdən daha yaxşı bildirdilər. Onlar Quranın üslubunu daha asan öyrənə bilir, vəhyin endirdiyi hər bir hökmə hazır idilər. Quranın haqqında danışdığı toplumların və zaman şəraitinin birbaşa içində yaşayırlar, Quranın ayələrini anlamağa çalışarkən bu xüsusiyyətlərə diqqət edirdilər. Onlar Quran ayələrini Allah Rəsulunun dilindən eşidir, ayələrin mətnlərini başa düşməyə kömək edən bütün amilləri görürdülər. Bütün bunlara baxmayaraq Allah Rəsulunun onlarla bağlı ayələri şərh etməsinə yenə də ehtiyac hiss edirdilər.

Belə olan təqdirdə bütün bu sadaladığımız üstünlüklərdən məhrum olan bu günkü insanın Hz. Peyğəmbərin şərhələrinə necə ehtiyacı olmaya bilər? Bizlər nə onlar qədər Ərəb dilini bilirik, nə Quranın üslubuna vəqiflik, nə də onların yaşadıkları Quranın endirildiyi cəmiyyəti görmüşük. Əgər Quranı Allah Rəsulunun şərh etməsinə səhabələr bu qədər möhtac idilərsə bizim şübhəsiz ki, onlardan daha çox ehtiyacımız var.

Quranın aktuallığına zaman məhdudiyyəti yoxdursa, Quran mövzuları gələcəkdə də bütün nəsillərə şamildir, deməli, hər hansı bir məhdudiyyət olmadan Quranın bir çox yerində də deyildiyi kimi Hz. Peyğəmbərin də aktuallığı birbaşa Quran qədər olacaqdır. Quran peyğəmbərlərə itaət etməyi əmr edərkən təkcə Məkkə və Mədinə ərəblərini nəzərdə tutmamışdır. Quran bu ayədə olduğu kimi bütün möminlərə kitab etmişdir: *“Ey iman gətirənlər! Allaha, Peyğəmbərə və özünüzdən olan əmr sahiblərinə itaət edin!”*⁵²

Əvvəllər də qeyd etdiyimiz kimi Quranda Allaha itaət etməklə Peyğəmbərə itaət etmək tez-tez bir yerdə verildiyinə görə bunların birini digərindən ayırmaq doğru deyildir. Bəhs etdiyimiz bu iki itaət etmənin biri bütün zamanlara, digəri isə müəyyən bir zamana aid edilə bilməz. Quran başqa bir ayəsində Allah ilə Rəsulunun arasını bu şəkildə ayır tutanları xəbərdar edir:

“Allahı və peyğəmbərlərini inkar edənlər, Allahı peyğəmbərlərindən ayırmaq istəyənlər, “Biz peyğəmbərlərdən bəzisinə inanır, bəzilərinə isə inanmırıq, - deyənlər və bunun (iman ilə küfr) arasında bir yol (məzhəb) tapmaq istəyənlər... Bütün bunlar, həqiqətən, kafirdirlər. Biz (axirətdə) kafirlərdən ötrü alçaldıcı əzab hazırlamışıq!”⁵³

Bu səbəblə Hz. Peyğəmbərin səlahiyyətinə baş əymək, əslində, onun özündən əsla ayrı olmayan peyğəmbərlik inancının əsas bir unsürünə baş əyməkdir. Eyni şəkildə, Hz. Peyğəmbərin böyüklüyünü İslamın ilk illərində qəbul edib sonradan inkar etmək nə dinin hər hansı bir qaynağına əsaslanan, nə də məntiq olaraq əqli ölçüyə gələn son dərəcə batil bir haldır.

G. Dünyəvi məsələlərdə (hallarda)

H. Hz. Peyğəmbərin səlahiyyəti

Bir sıra qərb mənbələri tərəfindən tez-tez iddia edilən digər bir baxış tərzii də belədir: “Quranda Hz. Peyğəmbərin peyğəmbərliyi bütün nəsillərə və dövrlərə mütləq olaraq şamil edilir. Lakin bu səlahiyyəti

52.ən-Nisa, 4/59

53.Ən-Nisa, 4/150-151

yət etiqad və ibadət mövzularıyla məhduddur.” Həmin qərb mənbələrinə görə Hz. Peyğəmbərin vəzifəsi ümmətin etiqadi məsələlərini həll etmək və ümmətə Allaha necə ibadət edildiyini öyrətməklə məhduddur. Dünyəvi işlər peyğəmbərlik hökmünün təsiri altında deyil. Onların fikrincə “dünyəvi məsələlərə (hallara) aid olan, zaman və şərtlərin dəyişməsiylə hökmləri uyğunlaşdıran bütün iqtisadi, sosial və siyasi sahələrlə Peyğəmbərimizin hökmünün heç bir əlaqəsi yoxdur. Hz. Peyğəmbər bu sahələrlə əlaqəli bəzi əmrlər vermişdirsə də o bu əmrləri bir peyğəmbər kimi deyil, şəxsi görüşünə görə vermişdir. Nəticə etibarilə, belə əmrlərə ümmətin bağlı qalması doğru deyildir.”

Bu fikirləri sübuta yetirmək üçün Hz. Peyğəmbərin səhabələrinə müraciətlə buyurduğu bir hədisdən mövzuyla əlaqəli olmasa da aşağıdakı hissəni tez-tez işlədirlər: “Sizlər dünyəvi işlərinizi məndən daha yaxşı bilirsiniz.”⁵⁴

Biz bu hədisin əvvəli və sonuna nəzər yetirmədən öncə bu məsələyə əsaslanan bir çox düşüncənin tədqiq edilməli olduğu qənaətinə gəliyik. Həqiqətən də, bu fikir İslami əmrlərin əsaslarında səhv başa düşülməyə əsaslanır.

Bəhs etdiyimiz səhv anlayış belədir: “İslam eynilə başqa dinlər kimi yalnız bir neçə etiqadi əsaslarla və ibadətlərlə məhduddur. İslamın insan həyatının gündəlik halına aid bir cəhəti yoxdur. Müəyyən olunmuş ibadət və inanc əsaslarını yerinə yetirdikdən sonra insan heç bir ilahi varlıqdan aslı olmayaraq öz həyatını istədiyi kimi tənzimləyə bilər.” Bu səbəblə də həmin fikri mənimsəyənlər Hz. Peyğəmbərin təsirini bir sıra etiqadi əsaslarla və ibadətlərə həsr edirlər.

Ancaq, bu səhv mənimsəmə nə qədər “dəbə uyğun” görünsə də çox təhlükəli bir anlayışdır. Bu həqiqət qəbul edilməlidir ki, İslam sekulyar (laiq) anlayışı ilə birlikdə yaşayaraq onunla uyğunlaşan başqa dinlərə bənzəmir. Onun hədəfi yalnız inanc və ibadətlər haqqında möizələr söyləməkdən ibarət deyil. İslam teoloji məsələlər qədər siyasi, iqtisadi və sosial sahələrə də baş vurub bu sahələrə aid hökmlər qoyan kompleks həyat tərzidir. Quranda belə buyurulur: **“Ey iman gətirənlər! Peyğəmbər sizi, sizləri dirildəcək bir şeyə** (imana, haqqa)

54.Müslim, “Fəzail”, 141

dəvət etdiyi zaman Allahın və Onun Peyğəmbərinin dəvətini qəbul edin.”⁵⁵

Bu ayədə Allah və Peyğəmbərinin “*sizləri dirildəcək bir şeyə*” çağırdığı ifadə edilmişdir. Allah və Peyğəmbərinin təsiri həyatın müxtəlif sahələrindən tamamilə kənar tutularsa, bu ayənin məqsədinin gerçəkləşməsi necə başa düşülər. Quranı araşdıran heç kim Quran elminin ibadət və dini mərasimlərlə kafi olduğunu düşünə bilməz. Quranda alqı, satqı, əsir, ortaqlıq, cəza qanunları, miras, evlilik münasibətləri, siyasi məsələlər, müharibə və sülh məsələləri və digər beynəlxalq münasibətlərin vəziyyətiylə bağlı xüsusi əmrlər vardır. Əgər İslam təlimləri yalnız əqidə və dini mərasimlər üçün olsaydı, onda belə hökmlərin Quranda verilməsinə lüzum qalmazdı.

Yenə Allah Rəsulunun sünnəsi iqtisadi, sosial, siyasi, hüquqi və bu kimi problemləri o qədər ətraflı incələyir ki, bütün bunları toplamaq üçün müfəssəl kitablar yazılmışdır. Peyğəmbərin hər hansı bir təsiri və hökm vermə ixtiyarı olmasaydı, belə geniş sahələrə girməsini necə izah etmək olar? Quranın və sünnənin iqtisadi, sosial, siyasi və hüquqi sahələrdə verdiyi əmrlər son dərəcə mütləq, təxirə salınmaz və zəruridir. Bu əmrlərin hüquqi qüvvə və təsiri olmayan şəxsi tövsiyələr olduğu düşünülməməlidir.

Yuxarıdakı söhbətlərimizdə insanların Allaha və Peyğəmbərinə itaət etmələrini əmr edən Qurandan bir çox ayəni zikr etmişdik. Quranın bəhs etdiyi “itaət” kəlməsi heç bir yerdə müəyyən xüsusi sahələrlə məhdudlaşdırılmamışdır. Burada heç bir şeyi istisna etmədən möminlərin hamısının təslimiyyətlə itaət etmələri istənilmişdir.

İslam hüququnun “Muaməlat” adlandırılan hissəsində Quran və Sünnə əksər insanlara bir çox prinsipləri öyrədir və bəzi məqamlar da zamanla ehtiyaca görə araşdırmaq üçün açıq qalmışdır. Ancaq bu araşdırmalar Quran və Sünnənin təlim etdiyi əsaslarla uyğunluq təşkil etməlidir. Bu səbəbdən Quran və Sünnə tərəfindən doldurulmamış sahə daha genişdir. Bu sahədə siyasi məsələlər öz funksiyalarını daha yaxşı yerinə yetirə bilərlər. Ancaq bu, bəşər tarixində narahatlıqların əsas səbəbini təşkil edən insan həyatının bir hissəsi (siyasət) ilə Quran

və Sünnənin əlaqəsi olmadığı mənasına gəlməz. Tarixdə meydana gələn və dəfələrlə bir-birinə düşmən olmuş “ağıllı düşüncə sahibləri” dünyanı daima fəlakətə sürükləmiş şeytani arzulara düşər edən insan həyatının çox mühüm sahələrinə Quran və Sünnənin toxunmadığını nəzərdə tutmuruq.

Hər necə olursa olsun, həyatın bütün əməli sahələrini İslamın təsirindən kənarlaşdıran, daha doğrusu, həyatın bütün sahələrini İslami təsirdən məhrum edən bu kökündən səhv düşüncə dinimizin (bütün bunların səhv olduğunu deyən) qarşısı alınmaz dəlilləri qarşısında tab gətirə bilməz və müdafiəsiz qalar.

H. Xurma ağaclarının peyvənd edilməsi (tozlanma) hadisəsi

İndi də bu səhv fikri dəstəkləmək üçün sitat gətirilən bir hədisə baxaq. Bu hədisin təfəsilatı belədir: Mədinə ərəbləri xurma ağaclarından daha çox məhsul əldə etmək üçün onları peyvənd edirdilər. Bu prosesə onlar “tabir” adını vermişdilər. Bəhs etdiyimiz prosesi E. V. Lane (1801-1876) belə şərh etmişdir:

“Bir nəfər xurma ağacının çürük, əzik dişli tumurcuqlarının üzərinə əyilmiş erkək budaqlarını peyvənd edər, yaxud da köhnə budağın üzərindəki çiçək tozlarını silkələdikdən sonra erkək xurma ağacının salxımının tumurcuğunu dişli budağın salxımının içinə qoyaraq peyvəndləmə əməliyyatını aparardı.” Bu məqama təmas edən imam Müslimin “əs-Səhih”ində yer verdiyi hədisi araşdıraraq.

Musa bin Talha atasından rəvayət edir. Onun atası belə deyir: “Hz. Peyğəmbər -səllallahu əleyhi vəsəlləm-lə birgə xurma ağacına çıxmış adamlara rast gəldik. Peyğəmbərimiz onlardan “Nə edirsiniz?” deyə soruşdu. Oradakılardan bəziləri erkək xurma çiçəklərini dişli xurma çiçəklərinin içinə salaraq xurmaları peyvənd etdiklərini dedilər. Bunu eşidən Allah Rəsulu: “Təqdirdən bir şeyi uzaqlaşdıracağınıza inanmıram,” buyurdu. Bu sözləri eşidən peyvənd edənlər gördükləri işdən əl çəkdilər. Hz. Peyğəmbərə onların bu işlərindən əl çəkdikləri xəbər verildi. Belə olduqda Allahın Peyğəmbəri belə buyurdu:

“Əgər bu etdikləri xeyirli olurdusa bunu etməyə davam etsinlər. Mənim dediyim bir yəqinlikdir. Zənnimə görə məni qınamayın. Ancaq sizə Allahdan dinə aid bir xəbər verdiyimdə onu alın. Çünki, mən dini mövzuda Allah adına əsla yalan danışmaram”⁵⁶.

Səhabələrdən Ənəs bin Malikin (vəfatı: 93/711-12) rəvayətinə görə Hz. Peyğəmbər bu həqiqəti belə dilə gətirmişdir: “Sizlər dünya işlərini məndən daha yaxşı bilirsiniz”. Bu hədisi əvvəldən axıra qədər araşdırdıqda açıq şəkildə başa düşülür ki, Hz. Peyğəmbər xurma ağaclarının peyvənd olunmasını qəti qadağan etməmişdir. Burada danışılan məsələ peyvənd etmə əməliyyatının doğru və ya yanlış olmasıdır.

Burada uca Peyğəmbərimizin buyruğu nə bir əmr, nə hüquqi və ya dini qadağa, nə də əxlaqi bir qınamadır. Hətta, ciddi rəy də deyildir. Bu sadəcə, özünün sonradan açıqladığı kimi yoldan keçərkən gəldiyi ani qənaət və ümumi təxmin ifadəsidir. “Təqdirdən bir şeyi uzaqlaşdıracağınıza inanmıram” hədisini heç kim dini və ya hüquqi əsas kimi dəyərləndirə bilməz. Məhz bu səbəblə Hz. Peyğəmbər bu hədisi peyvəndləmə əməliyyatı edənlərə xitab etmədiyi kimi, bu fikrinin onlara çatdırılmasını da əmr etməmişdir. Peyvənd işiylə məşğul olanlar da Peyğəmbərin bu sözlərini eşidən başqa adamlardan belə bir hədisin söyləndiyini eşitmişdilər.

Allah Rəsulunun hər hansı mövzuda buyurduğu sözü əmr üslubuyla deyilməsə də mübarək səhabələri ona itaət edər, bütün mövzularda tabe olardılar. Bu sadəcə Hz. Peyğəmbərin hüquqi və dini mövqeyinə görə olan tabeçilik deyildi. Ona bəslədikləri dərin sevgi və ehtiram bunu belə labüd edirdi. Məhz buna görə də onlar peyvəndləmə işini tamamilə tərk etdilər. Hz. Peyğəmbər biləndə ki, onun ifadəsinə əsaslanaraq peyvəndləmə işindən əl çəkmişlər, səhv başa düşülməsinin qarşısını almaq üçün bu barədə izahat verdi.

Peyğəmbərimizin bu izahından da başa düşülür ki, mütləq ifadələrə əsaslanmaq daha vacibdir. Çünki, belə ifadələr Peyğəmbər tərəfindən peyğəmbərlik vəzifəsiylə Allah adına deyilən sözlərdir. Onun şəxsi qənaətiylə dediyi sözlərə gələndə isə, bunlar mütləq ifa-

⁵⁶.Müslim, “Fəzail”, 139

dələr olmadığı üçün sadəcə, üstün tutula bilər. Amma onları şəriətin bir hissəsi kimi başa düşmək doğru deyildir.

Əvvəllərdə də qeyd etdiyimiz kimi, gündəlik və dünyəvi işlərlə bağlı şəriətin müdaxilə etmədiyi geniş bir sahə vardır. Bu sahələrdə insanlar ehtiyacları, siyasətləri, bilik və təcrübələrini əsas götürərək istedikləri yolla gedə bilərlər. Məhsuldar olmayan bir torpağı münbitləşdirmək üçün hansı alətlərdən istifadə olunmalıdır, bitkilər necə yetişdirilməlidir, müdafiə üçün hansı silahlar lazımdır, hansı cins atlar minmək üçün əlverişlidir, hansı xəstəliklərdə hansı dərmanlar faydalıdır və s. Belə suallar şəriətin xüsusi cavab vermədiyi sahələrlə bağlı məsələlərdəndir. Bu və buna bənzər mövzular insanların istək və maraqlarına aid olub həmin problemləri özləri çalışıb həll edə bilərlər.

Bəhs etdiyimiz sahələr Hz. Peyğəmbərin diqqət çəkdiyi “mubah işlər sahəsi”dir. Bu hədisə nəzər salaq: “Sizlər dünya işlərini mən-dən daha yaxşı bilirsiniz”⁵⁷. Ancaq bu hədis Quran və Sünnənin bəzi qaydalar qoyduğu və müsbət əmrlər verdiyi dünyəvi işlərə aid deyil. Ona görə də Allah Rəsulu mübahlar sahəsində olan xurmaların peyvəndlənməsi və başqa mövzuları izah edərkən xüsusən bu məqama diqqət çəkmişdir: “...Ancaq mən sizə Allah adına bir söz deyərəmsə, onu mütləq götürün”⁵⁸.

Yuxarıda verilmiş müzakirələrin nəticəsi belədir: Hz. Peyğəmbərin sünnəsi İslam hüququnun ikinci qaynağıdır. Allahın Peyğəmbəri -səllallahu əleyhi vəsəlləm- peyğəmbərlik adına nə buyurarsa, bunlar ümmətə tamamilə aiddir. Sünnənin hökmü Peyğəmbər -səllallahu əleyhi vəsəlləm-in Allaha istinad etməsidir. Bu səbəblə də Peyğəmbərə itaət etmək Allaha itaət etməyin başqa bir formasıdır. Bir çox ayələrlə sabit olan bu peyğəmbərlik səlahiyyəti nə azaldıla, nə bir vaxtdan sonra məhdudlaşdırıla, nə də sünnənin təsir dairəsindən dünya işləri istisna edilə bilər.

57.Müslim, “Fəzail”, 141

58.Müslim, “Fəzail”, 140, 141; İbn Macə, “Rühun”, 151; Müsnəd, I, 162, III, 152

Üçüncü Hissə

Sünnənin səhihliyinin tarixi görünüşü

A . Sünnənin hökmü

Bəzi insanlar sünnənin hökmünə dair əsaslı dəlillərlə üz-üzə qalanda “sünnənin sənəd möhkəmliyinin şübhəli olduğu” kimi başqa bir iddia irəli sürürlər. Bu məsələ sünnənin tarixi etibarıyla bağlı şübhədir.

Onların fikrincə “Hz. Peyğəmbərin sünnəsi nə qədər gələcək bütün dövrlərə şamil edilsə də, o etibarlı bir üsulla qorunmamışdır. Ancaq Quran belə deyildir.” Onlar iddia edirlər ki: “Sünnəyə aid etibarlı rəvayətləri əhatə edən heç bir kitab mövcud deyil. Bəzən biri digərini inkar edən çox sayda tədqiqat əsərləri vardır. Eyni zamanda bu kitablar hicri üçüncü əsrdə yazılmışdır. Ona görə də ilk üç əsrdə qələmə alınmış rəvayətlərə güvənə bilmərik.” Belə fikirlər bəzi yanlış ifadələrə və səhv anlayışlara əsaslanır. Bu hissədə də görəcəyimiz kimi hədislərin hicri III əsrdə toplanması fikri kökündən səhvdir. Sünnənin bu tarixinə nəzər salmazdan əvvəl irəli sürülən dəlillərə məntiqi cəhətdən nəzər yetirək.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz dəlillər və gəldiyimiz nəticə belədir ki, Rəsulullah -səllallahu əleyhi vəsəlləm-in “peyğəmbərlik səlahiyyəti” bütün dövrlərə aiddir. Hansı əsrdə olursa olsun Peyğəmbərə itaət bütün müsəlmanlar üçün əmrdir. Bu dəlillərə baxmayaraq, “sünnəyə dair rəvayətlərin güvənilir olmadığını və bizim onlara tabe olmağa məcbur olmadığımızı” yenə də iddia edirlər. Allah Hz. Peyğəmbərə itaət etməyimizi əmr etdiyi halda bu itaətin həyata keçirilməməsi məntiqə uyğun deyildir. Allah-Təala bizə gücümüz çatmayan bir işi görməyi əmr edərmidi? Cavab əlbəttə “Xeyr, verməz” şəklində olacaqdır. Çünki, məhz Quranda belə buyrulur: **“Allah hər kəsi yalnız qüvvəsi yetdiyi qədər yükləyər”**⁵⁹.

Allahın bütün insanları var olmayan və həqiqəti başa düşülməyən bir şeyə məcbur etməsi təsəvvür edilməz. Hz. Peyğəmbər -səllallahu əleyhi vəsəlləm-in sünnəsinə tabe olmağımız Allahın əmrdirsə, bu

həmçinin Sünnənin başa düşülən şəkildə olması nəticəsinə gətirir. Allah Sünəyə tabe olmağımızı vaz keçilməz etdiyinə görə, şübhəsiz ki, Sünnəni bizim üçün inanılmış bir şəkildə qorumuşdur.

Aşağıda məali verilən ayə bu mənada dəyərləndirilməlidir. Allah-Təala bizimlə belə bir vədləşmə edir: **“Şübhəsiz ki, Quranı Biz nazil etdik və sözsüz ki, Biz də onu (hər cür təhrif və təbdildən; artırıb-əskiltmədən) qoruyub saxlayacağıq!”**⁶⁰

Bu ayədə Allah-Təala Quranı qorumağı vəd edir. Bu söz Quranın təhrif edilməyəcəyini, hər hansı yad ünsür tərəfindən müdaxilə edilmədən daima həqiqi və orjinal şəkildə nəsilədən nəsilə ötürüləcəyini göstərir. Bizim araşdırdığımız bəhs olunan ilahi mühafizənin yalnız Quranın kəlmələriylə məhdud olması, və ya Quranın məna və məqsədlərinə də (şərhinə) aid olub olmamasıdır. Hz. Peyğəmbərin izahları Quranı düzgün başa düşmək üçün vacibdirsə, onda birinci hissədə də qeyd olunduğu kimi, Quranın təkcə kəlmələrinin mühafizə edilməsi peyğəmbərin şərhləri də mühafizə edilmədikcə məqsədə çatmağa kifayət etməz. Əvvəllərdə də göstərildiyi kimi Quranda buyrulur: **“Sənə də Quranı nazil etdik ki, insanlara onlara göndəriləni (hökmləri, halal-haramı) izah edəsən və onlar da düşünüb dərk edələr!”**⁶¹ Bu ayədə daha da aşkar göstərildiyi kimi insanlar Rəsulullahın izahlarını özlərinə rəhbər bildikləri üçün Quranın yol göstərməsindən faydalana bilirlər.

Bundan başqa “insanlar üçün” ifadəsi Hz. Peyğəmbər –səllallahu əleyhi vəsəlləm-in açıqlamalarına hər kəsin ehtiyacı olduğuna işarə edir.

Madam ki, insanlar Peyğəmbərin Quranı şərh etməsinə həmişə möhtacdırlar, (necə ki, bu şərhlər olmadan Qurandan tam olaraq istifadə etmək mümkün deyildir) belə olan təqdirdə bu peyğəmbər şərhlərini istənilən halda mühafizə etməyib təhrif edənlərin insaflarına buraxaraq təkcə Quran mətninin gələcək nəsillər üçün qorunmasının bir mənası qalmaz.

Bu səbəblə Quranı Hz. Peyğəmbərin şərhinə ehtiyacı olduğunu qəbul edib, bu şərhlərin günümüzdə faydalı olmadığını düşünmək in-

60. Əl-Hicr, 15/9

61. Ən-Nəhl, 16/44

sanın təzadlı fikirlərinin olmasını göstərir. Bu düşüncə ilahi hikməti də inkar etməyə aparır. Çünki, bir yandan Sünnənin zəruriliyini qəbul etmək, digər yandan da Sünnənin nə olduğunu bilməyi qeyri-mümkün hesab etmək heç cür ağıllı davranış deyil. Belə bir davranış əziz və hikmət sahibi olan Allaha istinad edilə bilməz.

Düşünürük ki, gəldiyimiz nəticə ilahi rəhbərin (Quran) dürüst bir şəkildə başa düşülməsi üçün onunla vəhdət halında və həmişə mötəbər olan Hz. Peyğəmbərin sünnəsinin əhəmiyyətini başa düşməyə kifayətdir. Ümumiyyətlə Hz. Peyğəmbərin sünnəsinin mötəbərliyinə edilən etirazlar yalnız bu səbəbə görə rədd edilə bilər. Ancaq, görülmüş işləri araşdırmaq üçün Hz. Peyğəmbərin sünnəsinə qorumaq uğrunda ümmətin gördüyü tədbirləri bir xülasə kimi veririk. Bu bir xülasə və ya müqayisəli araşdırma olduğuna görə, təfərruatlar üçün Ərəb dilində və ya digər dillərdə yazılmış, geniş əhatəli kitablara baxıla bilər. Burada verməyi nəzərdə tutduğumuz xülasə, -qeyd etdiyimiz kimi- geniş əhatəli olmayacaqdır. Yeganə məqsədimiz bəzi əsas prinsipləri işıqlandırmaqdır. Obyektiv şəkildə araşdırılanda bu prinsiplər Sünnənin hökmünə dair mötədil bir nəticə əldə etməyə zəruri şərait yaradacaqdır.

B. Sünnənin qorunması

Həz. Peyğəmbərin hədislərinin ilk dəfə hicri III əsrdə yazmaq üçün toplanmağa (tədvin) başlandığı fikrini irəli sürmək tamamilə səhv fikirdir. Hərçənd ki, Sünnəni qoruma məsələsində yazma üsulu qəbul olunan yeganə tədbir deyil, ancaq göründüyü kimi həqiqətən, sünnənin yazılaraq toplanması Allah Rəsulunun sağlığında başlamışdır. Bundan başqa sünnəni qorumada bir çox etibarlı əsaslar da vardır. Bu işi düzgün başa düşmək üçün sünnənin fərqli növlərini öyrənməliyik.

C. Hədisin üç növü

Həz. Peyğəmbərin sünnəsinə nəql edən bir rəvayət, müstəqil rəvayət elmlərinə görə “hədis” (cəmi; əhadis) adlandırılır. Hədislər nəql olunma nisbəti etibarilə (ravilərin sayı) üç əsas növə bölünür:

1. Mütəvətir hədis

Mütəvətir hədis, Hz. Peyğəmbərin dövründən bu günə qədər yalan olması təsəvvür edilməyən (hər təbəqədə) çox sayda ravi tərəfindən nəql edilən hədisdir. Mütəvətir hədislər özləri də iki qismə ayrılır:

a. Ləfzi mütəvətir

“Bir hədisin kəlmələri mütəvətirlik üçün əsas olan “çox sayda ravi” tərəfindən nəql edilərsə”, buna “ləfzi mütəvətir” deyilir. Belə ki, bütün ravilər eyni sözləri, eyni ifadələri mətndə hər hansı bir fərqlilik olmadan nəql etmişlər.

b. Mənəvi mütəvətir

Mənəvi mütəvətir hədis, ravilər tərəfindən eyni kəlmələrlə (ifadələrlə) nəql edilməyən hədisdir. Belə hədislərdə sözlər fərqli-fərqli işlədilir. Hətta, bəzən rəvayət edilən hadisə də eyni olmur. Ancaq ravilərin hamısı, bütün rəvayətlərdə müştərək olan əsas qayənin nəqlində həmfikir olurlar. Bu ortaq qayə də mütəvətir anlayışı içində qəbul edilir.

Məsələn; Rəsulullahın belə bir hədisi vardır: “Hər kim mənim adıma istinad edərək qəsdən yalan danışarsa, Cəhənnəmdəki yerinə hazırlaşsın”⁶². Bu hədis ləfzi mütəvətirdir; çünki, ən azı yetmiş dörd ravi tərəfindən rəvayət edilmişdir. Başqa bir ifadəylə Hz. Peyğəmbərin yetmiş dörd səhabəsi bu hədisi müxtəlif məqamlarda, hamısı da eyni kəlmələrlə rəvayət etmişdilər.

Bu səhabələrdən eyni hədisləri mənimsəyənlərin sayı daha çoxdur, çünki, yetmiş dörd səhabənin hər biri onu bir neçə tələbəsinə nəql etmişdir. Beləliklə, bəhs etdiyimiz hədisi rəvayət edənlərin ümumi sayı səhabələrdən sonrakı nəsildə daha da artaraq əsla yetmiş dörddən az olmamışdır. Say etibarilə, yüzlərlə ifadə edilən bütün ravilər onu ən kiçik bir dəyişiklik belə etmədən eyni ifadələrlə nəql etmişdilər.

62. Buxari, “Elm”, 38, “Cənaiz”, 38, “Ənbiya”, 50, “Ədəb”, 109; Müslim, “Zöhd”, 72; Əbu Davud, “Elm”, 4; Darimi, “Müqəddimə” 25; Müsnəd, II, 47, 132.

Bu səbəblə haqqında danışdığımız hədis kəlmə etibarilə mütəvatiridir. Çünki, belə xeyli sayda insanın yalan bir sözü uydurub Peyğəmbərə istinad üçün bir araya gəlmələri qeyri-mümkündür. Rəsulullahın bizə səhər namazını iki, günorta, ikinci və işa namazlarını dörd, axşam namazını isə üç rükət qılmağımızı əmr etməsini də bir çox rəvayət nəql etmişdir. Ancaq rükətlərin sayını bildirən bütün rəvayətlər eyni kəlmələrlə gəlməmişdir və sözləri fərqlidir. Hətta, rəvayət etdikləri hadisələr də müxtəlifdir. Amma, bütün bu rəvayətlərin “ortaq xüsusiyyəti” həmişə eynidir. Bu ortaq nöqtəyə (namaz rükətlərinin tam sayına) mənəvi mütəvatir deyilir.

2. Məşhur hədis

Hədisin ikinci növü məşhur hədisdir. Məşhur hədis termininə hədis alimləri aşağıdakı kimi tərif vermişdirlər: “Məşhur hədis mütəvatir olmayan, ancaq rəvayət edənlərinin sayı üçdən az olmayan hədisdir”⁶³. Eyni ifadə (məşhur) fiqh (üsulu) elmi alimləri tərəfindən bir az fərqli mənada işlənmişdir. Onlar “məşhur” sözünü səhabələrin zamanında mütəvatir hesab edilməyən, ancaq onların ardınca mütəvatirlik qazanmış hədis kimi izah edirlər. İstənilən dəyərləndirməyə görə məşhur hədis mütəvatirdən sonra ikinci pillədə qərar tutur.

3. Xəbəri-vahid

“Xəvəri-vahid” raviləri hər təbəqədə üçdən az olan hədisə deyilir. İndi hər hədis növünə ayrı-ayrı nəzər yetirək.

D. Mütəvatir və məşhur hədisin xəbəri-vahiddən daha mötəbər olması

Heç kim mütəvatir hədisin səhih (sağlam) olmasına şübhə etməz. Mütəvatir bir yolla nəql edilən bir hadisə müasir dünyamıza aid olsa belə həqiqət olaraq qəbul edilməlidir. Mütəvatir bir rəvayətə əsaslanan hər hansı bir söz heç şübhə olmadan hamı tərəfindən təsdiq olunmalıdır. Məsələn; mən Moskvanı görməmişəm. Amma, Moskvanın böyük bir şəhər və Rusiyanın paytaxtı olduğu inkar edilməz bir həqiqətdir.

⁶³.Süyuti, Tədribur-ravi, səhifə 181

Aydın bir həqiqətdir ki, bunun real olduğunu bu şəhəri gəzmiş olan bir çox insan sübut edir. Bu həmişə nəql edilən bir şeydir, təkzib edilməz və şübhə olmayan bir mütəvatir faktdır.

Yeni bir misal; mən birinci və ikinci dünya müharibələrini görməmişəm. Lakin həqiqət budur ki, bu iki müharibəyə dair mütəvatir sənədlər əsas götürülərək heç bir şübhə yeri qalmadan bunların baş verdiyi və səhih olduğu sübut edilmişdir. Ağılı yerində olan heç kim bu iki müharibə ilə bağlı hadisələri nəql edənlərin hamısının yalan üzərində həmfikir olduqlarını iddia edə bilməz. Bu müharibələrin baş verməsinə olan belə möhkəm inam, hadisələrin baş verməsinə dair mütəvatir sənədlərə əsaslanır.

Eyni şəkildə də Rəsulullah -səllallahu əleyhi vəsəlləm-in sünnəsiylə bağlı mütəvatir rəvayətlər etibarlılığına zərrə qədər şübhə yeri olmadan qəbul edilməlidir. Quranın Hz. Peyğəmbərə endirildiyi şəkildə dəyişmədən qaldığının doğruluğu da eyni həqiqətə əsaslanır. Bu səbəblə mütəvatir hədis istər ləfzi, istərsə də mənəvi mütəvatir olsun, Quran qədər səhihdir. Bunlar arasında bağlı olduqları rəvayət qaynağının etibarlılığı baxımından heç bir fərq yoxdur. Hərçənd ki, ləfzi hədislər sayca çox azdır. Amma, mütəvatirin ikinci növü olan mənəvi mütəvatir hədislərsə xeylidir. Buna görə də Peyğəmbərimizin sünnəsinin böyük bir qismi bu yolla gəlmiş və etibarlılığında da bir naqislik olmamışdır.

Hədisin ikinci növü olan məşhur hədisə gəldikdə isə, onun etibarlılıq dərəcəsi mütəvatir qədər deyildir. Bununla yanaşı məşhur hədisin də etibarına dair kifayət qədər qənaətlər hasil olmuşdur. Belə ki, məşhur hədisin rəvayət edənləri hər təbəqədə ədalətli üç (və ya daha çox) nəfərdən meydana gəlir.

Üçüncü hədis növü xəbəri-vahiddir. Bu növ hədisin səhihliyi rəvayətlərinin “sıqa” –inanılmış- (ədalətli və zəkalı) olmasıyla bağlıdır. Əgər rəvayət edən bütün cəhətləriylə inanılmışdırsa, onun rəvayəti qəbul oluna bilər. Ancaq ravi bir təbəqədə tək qalmışdırsa, onun rəvayətinə şübhə ilə baxılır. Sonradan meydana çıxmış bir adamın rəvayətinə şübhə ilə yanaşılar.

Bu prinsip həyatın bütün sahələrində tətbiq edilir. Bəs onda Hz. Peyğəmbərin sünnəsinə aid rəvayətlərə niyə bu məntiq tətbiq olunma-

sın? Söhbət hədislərdən gedirsə bu prinsip daha çox işlədilir, çünki, hədis rəvayət edənlər bilirdilər ki, rəvayət etdikləri nə qədər əhəmiyyət kəsb edir. Bu, hüquqi bir vəziyyətin, dini bir əməlin və təsiri qalmayan xırda hadisənin deyil, milyonlarla insanın həyatında böyük təsirə malik olan hadisənin nəql edilməsidir.

Hədis raviləri rəvayətlərində Hz. Peyğəmbərə yalnız bir söz və ya əməli istinad etmədiklərini bilirdilər. Onların bilərək etdikləri bir xəta və ya buna bənzər bir səhlənkarlıq onları Allahın əzabına düçar edər və Cəhənnəmlə cəzalanmalarına səbəb olardı. Bütün hədis raviləri aşağıdakı mütəvatir hədisi yaxşı bilirdi: *“Hər kim mənim adıma istinad edərək qəsdən yalan danışarsa, Cəhənnəmdəki yerinə hazırlaşsın”*⁶⁴.

Bu hədis, hədis ravilərinin qəlbinə elə bir məsuliyyət hissi qoydu ki, Rəsulullah -səllallahu əleyhi vəsəlləm- haqqında danışarkən Səhabələrin qorxudan bənizləri rəngdən rəngə düşürdü. Bunun səbəbi rəvayətlərində bəzi xətlər ola bilmə narahatlığı idi.

Qeyd etdiyimiz hədis, rəvayətlərin qorunması və nəql edilməsində məsuliyyətli olma baxımından əsas səbəbdir. Belə məsuliyyət ölçüsünə hədislərdən başqa heç bir tarixi hadisələrin nəqlində rast gəlmək mümkün deyildir. Buna görə də bir rəvayətin mötəbər olması üçün onu rəvayət edənin halını əsas götürmək prinsipini hədislərin nəql olunma prosesində tətbiq etmək digər adi hallardan daha vacibdir.

İndi hədisləri əvvəlki halıyla qoruyub saxlamaq üçün ümmətin qəbul etdiyi müxtəlif üsulları araşdıraq.

E. Hədisləri qorumağın müxtəlif yolları

Sonrakı səhifələrdə qarşılaşacağımız kimi Hz. Peyğəmbərin səhabələri bir çox hədisi yazaraq saxlamışdır. Bununla yanaşı yazma hədislərin qorunub saxlanması yeganə vasitə olmayıb bir sıra başqa metodlar da mövcuddur.

64. Buxari, “Elm”, 38, “Cənaiz”, 38, “Ənbiya”, 50, “Ədəb”, 109; Müslim, “Zöhd”, 72; Əbu Davud, “Elm”, 4; Darimi, “Müqəddimə” 25; Müsnəd, II, 47, 132.

1. Əzbərləmə və hafizə

Hər şeydən əvvəl Hz. Peyğəmbərin səhabələri hədisləri əzbərləyərək öyrənmişdilər. Peyğəmbərimiz belə buyurur: *“Mənim sözlərimi eşidib əzbərləyən və onları eşitdiyi kimi başqalarına çatdıranın Allah üzünü ağartsın”*⁶⁵.

Mübarək səhabələr bu hədisdə verilən müjdəyə çox həssas idilər. Onlar hədisləri əzbərləmək üçün vaxtlarının çox hissəsini səmimi şəkildə buna sərf edirdilər. Onların böyük əksəriyyəti hədisləri Allah Rəsulunun birbaşa özündən eşitmək üçün evlərindən çıxıb vaxtlarını Məscidi-Nəbəvidə (Peyğəmbər məscidi) keçirməyə başlamışdılar. Səhabələr bütün vaxtlarını xüsusilə əzbərlədikləri hədisləri “sağlamlaşdırmağa” sərf edirdilər. Məscidi-Nəbəvidə toplaşan bu insanlara “Əshabi-suffə” adı verilmişdir.

Ərəblərin elə güclü hafizələri var idi ki, yüz misralıq bir şeiri asanlıqla əzbərləyirdilər. Demək olar ki, onların hamısı nəinki öz nəsilərini, hətta at və dəvələrinin nəsilərini belə kiçik detallarına qədər əzbər bilirdilər. Hətta, onların uşaqları da başqa qəbilələrin soy köklərini yetərinəcə bilirdilər. Məsələn; Hammad (ölümü: 160/776-777) Ərəb şeirinin məşhur bilicisiydi. Rəvayət olunurdu ki, o, əlifbanın hər hərifiylə başlayan şeir deməklə yüz böyük şeiri bir dəfədə oxuya bilirdi. Bu deməkdir ki, o, ümumilikdə iki min doqquz yüz şeiri əzbər bilirdi.⁶⁶

Ərəblər güclü hafizələriylə fəxr edər, yazıdan daha çox hafizələrinə inanardılar. Bəzi şairlər şeirlərinin saxlanması üçün (başqalarının) əzbərləmə yerinə yazmalarını qüsurlu hesab edirdilər. Onlar zəhinlərində olan şeirlərin heç kim tərəfindən dəyişdirilə bilməyəcəyinə, əksinə, kağızlarda yazılı olan şeirlərin isə şairlərin icazəsi olmadan dəyişdirilə biləcəyinə inanırdılar. Bəzi şairlər şeirlərinin bir hissələrini yazmışdı-larsa da bunun aşkara çıxmasını istəmirdilər. Çünki, bu onların yaddaşları üçün nöqsan demək olardı⁶⁷.

65. İbn Macə, “Müqəddimə” 18, “Mənasik” 76

66. İsfəhani, əl-Əğani, VI, 79-80; Zirikli, Əlam, II, 131. İngilis dilində 3038 rəqəmi yazılmış olsa da doğrusu 2900 olmalıdır. Necə ki, “Əl-Əğani”də bildirildiyinə görə Hammad, xəlifə Vəlid bin Yezidə uzun 2900 ədəd cahiliyyə şeirini əzbər bildiyini ifadə etmişdir.

67. İsfəhani, “Əl-Əğani”, VI, 61, səhifə: 611

Həz. Peyğəmbərin səhabələri Qurani-kərimdən sonra əsas mənbə qəbul etdikləri hədislərin qorunub saxlanması öz hafizələrindən istifadə edirdilər. Səhabələrin hədislərin qorunmasına çalışmaları Ərəb şeir və ədəbiyyatını qorumaq üçün çalışmalardan daha üstündür. Buna görə də səhabələr hədisləri əzbərləmək üçün zəhinlərini daha təmiz, daha möhkəm saxlayırdılar.

Həz. Peyğəmbərdən 5374 hədis rəvayət etmiş məşhur səhabələrdən olan Əbu Hüreyrə (ölümü: 58/678) belə deyir: *“Gecəmi üç yerə ayırırdım. Üçdə birində namaz qılar, üçdə birində yatar, üçdə birində isə Həz. Peyğəmbərin hədislərini mütaliə edərdim”*⁶⁸.

Əbu Hüreyrə İslama gəldikdən sonra həyatını hədisləri öyrənməyə həsr etmişdir. O, Rəsulullah -səllallahu əleyhi vəsəlləm-in səhabələrinin hər birindən daha çox hədis rəvayət etmişdir.

Bir dəfə Mədinə valisi Mərvan (ölümü: 65/685) Əbu Hüreyrənin hafizəsini sınamaq istəmişdi. Onu evinə dəvət edib bir neçə hədis nəql etməsini istədi. Mərvan eyni zamanda katibi Əbu Zuaziah Əbu Hüreyrənin rəvayət etdiyi hədisləri yazmasını əmr etdi. O da hədisləri qeyd etdi. Bir il sonra vali Mərvan Əbu Hüreyrəni yenə də evinə dəvət edərək keçən il dediyi hədisləri təkrar etməyini istədi. Həmçinin, Əbu Zuaziah pərdə arxasına keçib Əbu Hüreyrənin ikinci dəfə dediyi hədisləri əvvəlkilərlə müqayisə etməsini tapşırırdı. Əbu Hüreyrə hədisləri təkrar etməyə başladı. Bu vaxt Əbu Zuaziah onları qarşılaşdırırdı. Katib Əbu Hüreyrənin nə bir kəlməni keçdiyini, nə də əvvəlki rəvayətdən nəyisə dəyişdirdiyinin şahidi oldu⁶⁹.

Hədis tarixində mövcud olan daha neçə nümunələr göstərir ki, hədis rəvilər Allahın onlara verdiyi qeyri-adi hafizədən həm Quranın, həm də Həz. Peyğəmbərin sünnəsinin qorunub saxlanması istifadə etmişdilər.

Sonralar da görəcəyimiz kimi hədisçilər “əsməu-r-ricəl” elmini inkişaf etdirərək onunla hər hədis rəvisinin gücünü sınamaq üçün mötəbər üsullar ortaya qoydular. Onlar bir hədisin bütün rəvilərini yüksək

68.Darimi, “Müqəddimə”, 51; Xatib əl-Bağdadi, Cami əxlaqi-r-ravi, səhifə: 180.

69.İbn Kəsir, “Əl-Bidayə və-n-nihayə”, XI, 369-370; Zəhəbi, “Siyəru ələmi-n-nübəla”, III, 131.

hafizələri olduğunu araşdırmasalar həmin hədisi qəbul etməzdilər. Bu səbəblə hədis elmində “hafizə gücü” deyilərkən ümumi və qarışıq bir anlam deyil, ravilərin doğruluqlarını sınamaq üçün xüsusi bir miqyas olan texniki ifadə başa düşülməlidir. Bir çox “əsməu-r-ricəl” və “cərh və tədil” aliminin həyatlarını bu kriteriyalar əsasında araşdırıb tədqiq etmişdilər. Onların işi, hər bir ravinin hafizə gücü (etibarlı olub olması) haqqında hökm vermək, onlar haqqında obyektiv görüşləri qeyd etməkdir. Hədis ravilərinin hafizələri bu gün bir hadisəyə şahidlik edib və ya bəzi xəbərləri eşidib onları başqalarına çatdırmaqda faktların doğru olub-olmamasına az diqqət göstərərək onları pərakəndə bir üslubla nəql edən adi insanların zehinləriylə müqayisə edilə bilməz. Bu xüsusda aşağıdakı məqamlara təmas etməyə dəyər:

1. Hədis raviləri nəql etməyə başladıkları şeyin vacibliyini və fəvqəladə əhəmiyyətə malik olduğunu yaxşı başa düşürdülər. Onlar hədis rəvayətində yol veriləcək hər hansı səhvin və diqqətsizliyin özlərinin həm bu dünyada, həm də axirətdə məsul olacaqlarına qəti şəkildə inanırdılar. Bu inanc onlara möhkəm məsuliyyət hissi verirdi. Belə bir məsuliyyət hissi daşıyan ravi nəql etdiyi hadisədə daha dürüst olacağı şübhəsizdir.

Hər insanın başına gələn bir qəzanı xəbər verən xəbərçi bu qəzanın təfəsilatını az verə bilər. Ancaq bir qəza ölkənin dövlət başçısının və ya baş nazirinin başına gələrsə, bu hadisəni xəbər verən şəxs, əlbəttə, daha çox diqqətli olar, mümkün qədər doğru şəkildə bütün qabiliyyətini ortaya qoyar. Xəbər verən eyni adamdır. Amma, ikinci hadisənin xəbəri, birincisindəkindən daha doğrudur. Çünki, hadisənin xüsusiyyəti xəbərçini daha məsuliyyətli etmişdir.

Həz. Peyğəmbərin səhabələrinin, onların tələbələri olan tabiunun və digər inanılmış hədis ravilərinin Həz. Peyğəmbərin hədisinin digər hər hansı rəvayətdən üstün mənə daşdığına bütün varlıqlarıyla inanmışdılar inkar edilə bilməz. Ravilər rəvayətlərinin bütün ümməti idarə edəcək İslam hüququnun qaynağı olduğuna, buna görə də hansısa diqqətsizliyin onları Cəhənnəmə salacağına inanırdılar. Bu səbəblə də hədisləri nəql edərkən daşdıqları məsuliyyət hissi bir xəbərçinin ölkəsinin başçısı haqqında olan hadisəni araşdırdığı vaxtdakı məsuliyyətdən daha çoxdur.

a. Maraq

Rəvayət etdiyi hədislərə bir ravinin marağı və ravilərin düzgün başa düşmə qabiliyyəti rəvayətin doğruluğuna təsir edən ən əhəmiyyətli amildir. Əgər ravi laqeyd və rəvayətinə səhlənkardırsa və ya etibarlı bir insan deyilsə, onun hafizəsinə, yaxud da ondan nəql olunan rəvayətə etibar edilməz. Amma, xəbərçi dürüst, ciddi və zəkali adam deyilsə, buna baxmayaraq, xəbər verdiyi hadisə ilə əlaqədardırsa, onun xəbərinə rahatlıqla etibar edilir. Əgər mübahisə məsələləri və çəkişmələr hüquq məhkəmələrində meydana gəlmişdirsə, buradakı xəbərlər müxtəlif ola bilər. Belə rəvayətlər məhkəmədə təsadüfən olan dinləyicilərdən də gələ bilər. Halbuki, həmin adamın nə hüquqi üsullara aid məlumatı var, nə də lazımı biliyi var. Onun işi məhkəmədə baş verənləri qısaca qeyd edib orada olmayanlara bildirməkdən ibarətdir. Bu şəkildə bir xəbər nə inkar edilə bilər, nə də məhkəmədə baş verənlərin səhih bir ifadəsi olaraq qəbul edilə bilər. Bu xəbər səhvlərlə dolu ola bilər. Çünki, xəbər verən şəxsin məsələni nə doğru anlamaq istedadı, nə də hadisəni düzgün çatdırmaqla bağlı məsuliyyət hissi yoxdur. Bu xəbəri nəql edən xəbərçi tək-cə səhv etməklə kifayətlənməz, bir müddət sonra baş verənləri unudar da.

Qəzetlərində hadisələri yazmaq üçün hadisələri yerində görənlər müxbirlər var. Bunlar yuxarıda qeyd etdiyimiz təsadüfi xəbərçidən daha çox məlumat və anlayışa malikdirlər. Həmin müxbirlərin hadisəylə bağlı verdikləri məlumat digər kimsələrin verdiyi məlumatlardan daha üstün olacaqdır. Ancaq maraq və istedadlarına baxmayaraq, müxbirlər hadisələrlə əlaqəli texniki və hüquqi məsələlərin fərqi deyillər. Bu səbəblə müxbirlərin nəqlləri hadisələrin hüquqi vəziyyətini ifadədə əhəmiyyətsiz qalır. Hafizələri yaxşı olmasına baxmayaraq, hadisəni tamamilə qavraya bilmədikləri üçün xəbərlərinə çox güvənilmir. Vəziyyəti doğru-dürüst bilən hüquqşünaslar da vardır. Onlar bir yerdə məsələni müzakirə edə, məsələ haqqında dəlillər ortaya qoyarlar. Çünki, onlar həssas hüquqi mövzuları yaxşı bilirlər. Hər şeyi başa düşür, vəkillər və hakim tərəfindən deyilən hər cümləni anlayırlar. Məhkəmədə cərəyan edən söhbətlərdə vəkillərin sözlərinin ən çox inanılmalı olduğu məlumdur. Onlar məsələyə vəqif olduqlarına görə

cinayət işlərinin əsas və ən vacib hissələrini nəql edərkən nə unudar, nə də səhv edərler.

Hər üç ravi kateqoriyasının eyni hafizə dərəcəsinə sahib olduğunu fərz edək. Bununla yanaşı onlar tərəfindən nəql edilən hadisələrin doğruluq dərəcələri fərqlidir. Bu da onu göstərir ki, xəbər verən xəbərçinin bəhs etdiyi hadisəyə marağı və hadisəni yaxşı başa düşməsi baş verənləri daha təsirli, daha əhəmiyyətli edir.

Səhabələrin Hz. Peyğəmbərin söz və davranışlarına, hətta jestlərinə belə verdikləri diqqət bütün şübhələri kölgədə qoyur. Peyğəmbərin sözlərini başa düşmə qavrayışları, bu sözlərin buyrulma səbəbləri və bu səbəbləri labüd edən halları öyrənmədə göstərdikləri səylər inkar edilə bilməz. Bir insanın istənilən bir sözü və hadisəni yada salması üçün səhabələrdə bütün əsas ünsürlər mövcud idi.

b. Hafizə gücü

Bir rəvayətin dürüst olması üçün onu nəql edən insanın “hafizə gücü standartı” əvvəllərdə də qeyd etdiyimiz kimi müəyyən ölçüləri olan bir anlayışdır. Hədisçilər hər bir hədis ravisinin hafizə gücünü müəyyənləşdirmək üçün möhkəm qaydalar hazırlamışdılar. Bir hədis ravisi müəyyən olunmuş hafizə gücünə sahib deyilsə, onun rəvayətinə etibar edilməz.

c. İstək

Təsadüfən şahidi olduğu bir hadisəni yadda saxlamaq üçün diqqətli olmayan bir adamın bu hadisəni xatırlamasıyla, şahidi olduğu hadisəni yadda saxlamaq üçün çalışıb onu obyektiv şəkildə yadına salan adamın xatırlaması arasında böyük fərq olmalıdır. Ərəb dilində oxuduğum vaxtlarda müəllimimin mənə öyrətdiyi çox şeyi bu gün yadıma sala bilmirəm. Ancaq ondan öyrəndiyim sözlərsə yaddaşımda yaxşı qalmışdır. Bunun səbəbi isə açıqdır: Sözləri öyrənib yaddaşımda saxlamağı daha çox istədiyim halda, müəllimin mənə öyrətdiklərindən yaddaşımda qalanları saxlamağa fikir vermədim.

Səhabələr Hz. Peyğəmbəri kor-koranə dinləmədikləri kimi, ondan eşitdikləri hədisləri də xatırlamaqda çətinlik çəkmirdilər. Əksinə, səhabələr müəyyən vaxtlarını hədisləri əzbərləyərək öyrənməyə sərf edirdilər. Buna Əbu Hüreyrəni misal göstərmək olar. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi o, gecənin üçdə birini Hz. Peyğəmbərdən öyrəndiyi hədisləri təkrar etməyə ayırırdı. Bu səbəblə “əzbərləmə” hədislərin qorunmasında digər vasitələrdən zəif deyildir. Ancaq, hədis elminə daha yaxından beləd olmayan və bu elmdə yetərincə məlumatı olmayanlar hədis rəvayətlərinin öz hafizələrinə inanmalarının hədislərin səhifələrdə yazılaraq toplanmasından az mötəbər olduğunu iddia edirlər.

2. Müzakirə

Hədislərin qorunub saxlanması ikinci bir vasitə səhabələrin hədisləri müzakirə etmələridir. Səhabələr nə vaxt yeni bir sünnə öyrənsələr, onu başqalarına da deyirdilər. Beləcə, onlar hamısı Rəsulullahdan öyrəndiklərini bir-birlərinə xəbər verirdilər. Bu hal Hz. Peyğəmbər tərəfindən verilmiş məlum əmrlərin yerinə yetirilməsidir. Məhz, bu mənada hədislərin məalı belədir:

“Burada olanlar (şahidlər) olmayanlara (qayıblər) təbliğ etsinlər.”⁷⁰

“Bir kəlmə də olsa məndən başqalarına təbliğ edin.”⁷¹

“Allah məndən bir hədis eşidib onu əzbərləyərək başqalarına təbliğ edəne qədər qoruyub saxlayanın üzünü ağartsin.”⁷²

“Sizlər mənə sözümü eşidirsiniz, başqaları da sizdən eşidirlər, sonra digərləri də onlardan eşidirlər.”⁷³

“Bir müsəlman (din) qardaşına, eşitdiyi bir hədisi ona çatdırmaqla verdiyi faydadan daha çox fayda verə bilməz.”⁷⁴

70. Buxari, “Elm”, 9, 10, 37, “Tövhid”, 24; Müslim, “Hac”, 446, “Qəsəmə”, 29, 30; Əbu Davud, “Tatavvu”, 10; Tirmizi, “Hac”, 1; Nəsai, “Hac”, 11; İbn Macə, “Müqəddimə”, 32.

71. Buxari, “Ənbiya”, 540; Tirmizi, “Elm”, 13; Darimi, “Müqəddimə”, 46; Müsnəd, II, 159, 202, 314.

72. Tirmizi, “Elm”, 8; Əbu Davud, “Elm”, 10.

73. Əbu Davud, “Elm”, 10.

74. İbn Abdilbərr, “Camiu bəyani-l-elmi və fazlih”, I, 43

Həz. Peyğəmbər tərəfindən verilən əmrlər səhabələrin hədisləri doğru bir şəkildə öyrənib başqalarına da təbliğ etmələrinə təşviq üçün yetərlidir. Eyni zamanda, Peyğəmbərimiz səhabələrinə bir yerdə olarkən hədislərini mütaliə və müzakirə etmələrini tövsiyə edirdi. Belə mütaliə üçün ifadə olunan “tədarüs” kəlməsi bir-birinə öyrətmək mənasına gəlir. Bir adam bir hədisi öyrənəndə onu bir başqasına öyrədər, sonra öyrəndiyi adama da təkrar edərdi. Burada məqsəd, hədisləri doğru bir şəkildə öyrənmək idi. Hər biri digərinin rəvayətini dinləyər, varsa səhvini düzəldərdi. Bu müzakirə (tədarüs) nəticəsində hədislərin mümkün olduğu qədər möhkəm bir şəkildə yadda saxlanması təmin olunurdu. Rəsulullah bu elmi müzakirənin bir adamın gecə boyu etdiyi tək ibadətdən Allah dərgahında daha çox öyülməyə layiq olduğunu ifadə etdi. Həz. Peyğəmbər belə buyurur: “Gecənin bir vaxtında bir saat elm müzakirəsi bütün gecəni ibadətlə oyaq qalmaqdan daha xeyirlidir.”⁷⁵

Həz. Peyğəmbər ona verilən bir suala cavab olaraq elmdən bir kəlməni belə gizləmənin böyük günah olduğunu bildirmişdir: “Hər kimdən elmdən bildiyi bir mövzu haqqında soruşularsa, o da onu gizlədərsə, onun ağzına oddan gəm vurular.”⁷⁶

Başqa bir fikrə görə Rəsulullah elmi gizlədənin ondan elm haqqında soruşulmadıqda belə bu əməlin “böyük günahlar” arasında olduğunu bildirmişdir. O belə buyurur: “Kim insanların faydalandığı bir elmi gizlədərsə, o Qiyamət günü ağzına atəşdən gəm vurulmuş halda gələcəkdir.”⁷⁷

Bu hədis, elm sahibi hər bir insan üçün, ona sual verilib-verilməməsinə baxmayaraq, elmini öyrətməsinin bir məcburiyyət olduğunu açıq-aydın göstərir. Belə ki, Həz. Peyğəmbərin sünnəsini bilmək səhabələrin nəzərində “ən üstün elm” sahəsi sayılırdı. Onlar sünnədən bildiklərini başqalarına təbliğ etməyi bir məcburiyyət hesab edirdilər.

75. Tirmizi, “Elm, 3; İbn Macə, “Müqəddimə”, 24; Müsnəd, II, 263, 305.

76. Darimi, “Müqəddimə”, 51; İbn Abdilbərr, Camiu bəyanil-elmi və fəzlih, I, 24, Həz. Peyğəmbər dövründə elm kəlməsi Quran və Hədis elmlərini ifadə etmək üçün istifadə olunurdu.

77. İbn Abdilbərr, Camiu bəyanil-elmi və fəzlih, I, 4.

Buna görə də Rəsulullahın səhabələrinin ən böyük marağı nə vaxt bir yerə toplaşsalar, öz sözlərini kənara qoyub Hz. Peyğəmbərin sözlərindən və davranışlarını müzakirə etməkdən ibarət idi. Onların hər biri bildikləri hədisləri danışar, digərləri də dinləyib əzbərləməyə çalışdılar.

Tez-tez edilən bu müzakirələr sünnənin qorunmasında çox əhəmiyyətli rol oynamışdır. Hədislərin müzakirəsi nəticəsində yalnız bir sıra insanların bildiyi hədislər başqalarına çatdırılmış və tədricən rəvayətlərin əhatəsi genişlənməmişdir. Çünki Rəsulullah yanlarında olanda da belə müzakirələri edirdilər. Onlar bu yolla eşitdikləri hədislərin doğru olub-olmadığını Hz. Peyğəmbərdən öyrənmək kimi bir imkana sahib idilər və bəziləri belə də etmişdilər. Nəticədə əldə edilən hədis elmi səhabələr arasında geniş bir sahəyə yayılmış, bu da sünnə elminin yayılmasına müsbət təsir etməklə kifayətlənməmiş, hətta rəvayətlərdəki səhvlərin də qarşısını almışdır. Çünki bir səhabə bir hədisin bəzi yerlərini unudaraq başqası onun unutduğu hissəni söyləyib səhvini düzəltməyə hazır idi.

3. Tətbiqat

Sünnənin qorunmasının üçüncü yolu onu “tətbiq etmək”dir. Sünnə elmi nə nəzəri məlumatdan ibarətdir, nə də Hz. Peyğəmbərin öyrətdiyi fəlsəfi məlumatlardır. Onlar praktik həyatla da sıx bağlıdırlar. Rəsulullah ancaq dərs verməklə, məsləhət verməklə kifayətlənməyib hərəkətləri ilə də səhabələrini təkmilləşdirirdi. Səhabələr Hz. Peyğəmbərdən nə öyrənmişdirsə, öyrəndiklərini tətbiq etməkdə öz səylərini əsirgəməmişdilər. Səhabələrin hər biri Hz. Peyğəmbərin şəxsi davranışlarını belə təqlid etməyə cəhd göstərirdilər.

Beləcə, bütün mühit sünnəni izləməyə çalışırdı. Sünnə səhabələr üçün şifahi məlumatlardan ibarət olmayıb, cəmiyyətdə, hər yerdə, gündəlik həyatda və bütün işlərində tətbiq edilən əhəmiyyətli bir davranış və davam edən bir adət halına gəlmişdi. Əgər bir riyaziyyat müəllimi özünü düsturları ancaq şifahi şəkildə bilməyə həsr etsə, mütləq bir müddət keçdikdən sonra onları unudar. Ancaq onları gündə on dəfə tətbiq edərək sınaqdan keçirərsə, heç vaxt unutmaz. Yenə də

qeyd edək ki, mübarək səhabələr sünnəni şifahi şəkildə öyrənməkdən başqa sünnəni gündəlik həyatlarında tətbiq edə-edə yaşamışdılar. Sünnə əməllərin özəyi idi. Səhabələr həyatlarının bünövrəsini təşkil edən sünnəni necə unuda bilərdilər.

Beləliklə sünnənin əmrləri istiqamətində davam edən tətbiqat, sünnənin qorunması və onu təhrif etməyi qarşısına məqsəd qoyan yad ünsürlərdən müdafiə edilməsi istiqamətində başlanılan digər bir amildir.

4. Yazı

Hədislərin qorunmasında dördüncü bir vasitə isə onların yazılmasıdır. Bir çox səhabə hədisləri Hz. Peyğəmbərdən eşitdikdən sonra “yazaraq” tərtib etmişdilər. İlk vaxtlar Rəsulullahın səhabələrinə Quran ayələrindən başqa şeyləri yazmağı qadağan etdiyi məlumdur. Ancaq bu qadağa hədislərin hüquqi dəyərinin olmamasından irəli gəl-mirdi. Çünki Hz. Peyğəmbər hədislərin həm də şifahi şəkildə rəvayət edilməsini əmr etmişdi. Hədislərin yazılmasının qadağan edilməsi ilə bağlı hədisin mətni belədir:

“Məndən eşitdiyiniz şeyləri yazmayın. Hər kim məndən Qurandan başqa eşitdiyi bir şeyi yazmışdırsa, onu silsin. Məndən şifahi şəkildə rəvayət edin, bunda bir müşkül yoxdur. Kim mənə bilərəkdən yalan istinad edərsə, cəhənnəmdəki yerinə hazırlansın.”⁷⁸

Yuxarıda mənasını qeyd etdiyimiz hədisdə “məndən rəvayət edin” ifadəsi bunu göstərir ki, hədislərin yazılmasının qadağan edilməsi hədisin hökmünün inkar edilməsi demək deyil. Quranın nazil olmasının ilk vaxtlarında səhabələr nə Quran üslubundan xəbərdar idilər, nə də Quran tam bir kitab halında (səhifələr) toplanmışdı. Məhz hədislərin yazılmasının qadağan edilməsinin də əsas səbəbi budur. Çünki ilk vaxtlarda bəzi səhabələr hədisləri Quran mətnlərinin yanında yazma-ğa başladılar. Bəzi səhabələr Quran ilə hədisin arasını ayırmadan bir

78.Buxari, “Elm”, 38, “Cənaiz”, 38, “Ənbiya”, 50, “Ədəb”, 109; Müslim, “Zöhd”, 72; Əbu Davud, “Elm”, 4; Darimi, “Müqəddimə” 25; Müsnəd, II, 47, 132.

yerdə yazmışdılar. Bu da Hz. Peyğəmbərdə Quran mətnləri ilə hədislərin qarışması narahatlığını yaratdı.

Hz. Peyğəmbərin Quran ayələri ilə hədislərin eyni yerə qarışıq şəkildə yazılmasının qarşısını almasının və Qurandan başqa yazılan hər bir şeyi sildirməsinin, yazılmasını qadağan etməsinin arxasında duran səbəb budur. O dövrdə də yazı üçün materialın olduqca qıt olmasını da unutmamaq lazımdır. Belə ki, Quran ayələri dəri, yastı taxta parçaları, heyvan sümükləri və yastı daşlar üzərində yazılırdı. Ayə və hədislər bir kitab şəklində qarışıq vəziyyətdə yazılısaydı, onların hansının ayə, hansının hədis olduğunu ayırd etmək çox çətin olardı. Həm də, səhabələrin Quranın nazil olmasının ilk dövrlərində Quran üslubunu bilməmələri də Quranla hədislərin qarışdırılmasına səbəb ola bilərdi.

Bu səbəblərə görə, Rəsulullah səhabələrinə hədisləri yazmamağı və hədisləri qorumağın əvvəldə qeyd edilən eyni dərəcədə əhəmiyyətli olan ilk üç üsulla (əzbərləmə, müzakirə və tətbiqat) məhdudlaşdırılmasını əmr etmişdi. Ancaq bütün bunlar peyğəmbərliyinin ilk dövründə idi. Səhabələr Quranın üslubuna dərindən bələd olduğdan sonra və yazı yazmaq üçün ləvazimatlar çoxaldıqdan sonra bu qadağalar götürüldü. Çünki, hədislərin Quranla qarışması təhlükəsindən artıq söhbət gedə bilməzdi. Bu mərhələdə Hz. Peyğəmbər səhabələrinə hədislərin yazılmasını əmr etdi. Onun bu haqdakı təlimatlarının bəziləri aşağıda qeydə alınmışdır.

1. Ənsardan bir səhabə birbaşa Rəsulullahdan bir çox hədislər eşitdiyini, lakin bəzən onları unuduğundan şikayətlənir. Hz. Peyğəmbər -səllallahu əleyhi vəsəlləm-in ona "sağ əlindən kömək istə" buyurdu və əli ilə yazmağa işarə etdi.⁷⁹

2. Məşhur səhabələrdən Rafi bin Xədic (ö 73/692) belə deyir: "Rəsulullah: -Sizdən bir çox şey eşidirik, onları yazaq mı? – deyə sual verdim. "Yazın, bunda bir narahatlıq yoxdur" buyurdu.⁸⁰

3. Ənəs bin Malik (radiyallahu anı) Hz. Peyğəmbərin belə buyurduğunu rəvayət etmişdir: "*Elmi yazaraq qeyd edin.*"⁸¹

79. Tirmizi, "Elm", 12.

80. Süyuti, Tədrisur-ravi, səhifə: 286; Ramehürmüzi, Əl-Mühəddisul-fasil, səhifə: 369.

81. İbn Abdil-bərr, Camiü bəyanil-elm, I, 72; Ramehürmüzi, Əl-Mühəddisul-fasil, səhifə: 368.

4. Əbu Rafi (ö. 40/660) Rəsulullahdan hədisləri yazmaq üçün icazə istədi, Rəsulullah da ona icazə verdi.⁸²

Səhabələrin fikrincə Əbu Rafinin yazdığı hədislər köçürülmüşdür. Abdullah bin Abbasın (ölümü: 68/687-88) şagirdi Səhma belə deyir: Abdullah bin Abbası gördüm; yanında Hz. Peyğəmbərin davranışlarına dair Əbu Rafi vasitəsiylə gələn bəzi rəvayətlərin yazılı olduğu ağacdən lövhələr var idi⁸³.

5. Abdullah bin Əmr bin əl-As (ölümü: 65/684-85) Rəsulullahın ona belə buyurduğunu nəql edir: “Elmi (hədisləri) qeyd et!(yaz)” O, elmin necə qeyd olunmasını soruşdu. Hz. Peyğəmbər ona “yazaraq” deyə cavab verdi⁸⁴.

Digər bir rəvayətdə Abdullah bin Əmr (radiyallahu anh) belə deyir: “Rəsulullahın yanına gələrək belə dedim: -Sizin hədislərinizi nəql etmək istəyirəm. Bunun üçün əzbərləməklə bərabər əlimlə də yazmaq istəyirəm. Bunu mənim üçün uyğun sanırsınız mı? – Buna cavab olaraq Hz. Peyğəmbər belə buyurdu: -Mənim hədislərimi əzbərləməklə bərabər yazırsınız da bilərsiniz.”⁸⁵

6. Qeyd etdiyimiz səbəblə Abdullah bin Əmr (hədis) həmişə yazdı. O, bunu özü belə ifadə edirdi. Rəsulullah -səllallahu əleyhi vəsəlləm-dən eşitdiyim hər şeyi yazır və əzbərləməyə çalışırdım. Qüreyş qəbiləsindən bəziləri məni bundan çəkindirərək belə dedilər: “Hz. Peyğəmbərdən eşitdiyiniz hər şeyi yazırsanız mı? Halbuki, o da bir insandır. Elə vaxt olar ki, o da başqa adamlar kimi hirsli ola bilər.”⁸⁶

Onlar Rəsulullahın hirsli olduğu vaxtlarda həqiqətdə deməyə niyəti olmadığı sözlər ağzından çıxırsanlar demək istəyirdilər. Buna görə bir adam onun hədislərini seçməklə məşğul olmalıdır, düşünürdülər. Abdullah bin Əmr onların bu sözlərini Hz. Peyğəmbərə bildirdi. Hz. Peyğəmbər (səllallahu əleyhi vəsəlləm) hər iki dodağına işarə edərək belə buyurdu:

82.İbn Sad, Ət-Tabaqat, II, 371; Tirmizi, “Elm”, 12.

83.İbn Sad, Ət-Tabaqat, II, 371.

84.Hakim, Əl-Müstədrək, I, 106; İbn Abdilbərr, Camiu bəyanil-elmi və fəzlih, I, 73.

85.Darimi, “Müqəddimə”, 33.

86.Əbu Davud, “Elm”, 3

“...Həyatımın Ona bağlı olduğu Allaha and olsun ki, bu iki dodaq arasından haqq sözdən başqa söz çıxmaz. Bu səbəblə də yaz!”⁸⁷

Bu hədis “Sünnənin hökmü”nə dair heç bir şübhə və tərəddüdə yer qoymayan, ona aid hər şeyin yazılması üçün Hz. Peyğəmbər tərəfindən verilən aşkar və mütləq əmrdir.

Həmin əmrə tabe olaraq Abdullah bin Əmr çoxlu hədis yazmış, onları “əs-Sahifətu-s-Sadiqa” adlı bir kitabda toplamışdır. Bu kitab haqqında bəzi təfərrüatlara, inşallah, irəlindəki səhifələrdə toxunulacaqdır.

7. Məkkənin fəthi zamanı Allah Rəsulu insan haqlarını və bəzi şəriət hökmlərini ehtiva edən geniş xütbə söylədi. Hz. Peyğəmbəri dinləyən camaatın arasında olan yəmənli Əbu Şah adlı bir şəxs Rəsulullahdan bu xütbənin ona yazılaraq verilməsini istədi. Hz. Peyğəmbər də “Əbu Şah üçün bunu yazın!” deyərək əmr etdi.

Qeyd etdiyimiz bu yeddi misal hədislərin ancaq yazılmasına icazə verilməsini göstərməklə kifayətlənmir, həm də Hz. Peyğəmbərin bunu əmr etdiyini sübuta yetirmək üçün də kifayət edir. Hədislərin yazılması ancaq müəyyən bir müddət üçün qadağan edilib, Quran ayələri ilə hədislərin hər hansı bir qarışıqlığının aradan qaldırılmasına yönəldilmişdi. Ayələrlə hədislərin qarışması təhlükəsinin olduğu bu müvəqqəti çətinlikdən sonra “hədisləri yazma qadağası” götürüldü və səhabələr hədisləri yazaraq qorumağa başladılar.

F. Hz. Peyğəmbər dövründə hədis yazılışı və əsərlər

Hədisləri qorumaq üçün səhabələrin müxtəlif üsullardan istifadə etdiklərindən bəhs etmişdik. Bu üsullara aid obyektiv bir araşdırma “yazma” üsulunun hədisləri qorumaqda yeganə metod olmadığını göstərəcəkdir. Amma yenə də yazıya, bu yolda heç vaxt laqeydlilik olmayıb. Hz. Peyğəmbərin özünün əmr etməsi ilə bir çox səhabə hədisləri yazaraq qoruyurdular.

Hədisləri toplamaq üçün səhabələrin göstərdiyi səylərə diqqət yetirəndə minlərlə hədisin Rəsulullah və dörd xəlifənin dövründə yazıl-

87.Əbu Davud, “Elm”, 3.

2. Əmr bin Hazmın səhifəsi

Nəcran hicrətin onuncu ilində müsəlmanlar tərəfindən fəth ediləndə Rəsulullah səhabələrdən Əmr bin Hazmı (ölümü: 53/673) Yəmənin əyalətinə vali təyin etdi. Bu vaxt Hz. Peyğəmbər Übey bin Kəbə (ölümü: 33/654) təfərruatlı bir kitab yazdırıb onu Əmr bin Həzmə göndərirdi.

Bu kitabda ümumi tövsiyələrlə bərabər təmizlik (dəstəmaz, qüsl), namaz, zəkat, öşür, həcc, ümrə, cihad, qənimət, vergi, diyet kimi idari məsələlər, tərbiyə işləriylə bağlı şəriət hökmləri də var idi. Əmr bin Həzm Yəmənin valiliyi vəzifəsini bu kitabın hökmləri əsasında həyata keçirirdi. Onun ölümündən sonra haqqında danışdığımız sənəd böyük oğlu Əbubəkrdə qaldı. İmam İbn Şihab əz-Zühri bunu öyrənib bu sənəddən bir surət aldı. əz-Zühri bu sənədin təfəsilatını tələbələrinə öyrədirdi.⁸⁹

3. Digər Valilərə Yazılan Əmrlər

Buna bənzər şəkildə Rəsulullah müxtəlif vilayətlərə vali təyin edərkən onların tabe olub əməl edəcəkləri əmrləri əhatə edən belə sənədləri yazdırırdı. Hz. Peyğəmbər Əbu Hürayrə və Əla bin Hadramini (ölümü: 21/642) Həcər bölgəsində yaşayan zərdüştdininə mənsub (sonra müsəlman olan) insanlara zəkat məmuru təyin edəndə ikisi üçün də zəkat və öşür haqqında bəzi şəriət hökmlərini ehtiva edən təlimat yazdırırdı⁹⁰.

Eyni şəkildə Rəsulullah Muaz bin Cəbəl (ölümü: 17/638) ilə Malik bin Murarəni Yəməinə göndərdiyi zaman onlara özünün yazdırdığı bəzi şəriət hökmlərini əhatə edən bir sənəd vermişdir⁹¹.

4. Bəzi Elçilər üçün Yazdırılan Əmrlər

Mədinəyi-Münəvvərədən uzaq bölgələrdə yaşayan bəzi Ərəb qəbilələri İslamı qəbul etdikdən sonra Hz. Peyğəmbərə elçilər göndə-

89. Bu kitabın xülasəsi digər hədis kitablarında verilmişdir. Tam mətni üçün baxın: Həmidullah, “Əl-vəsaiqu-s-siyasiyyə”, səhifə 104-109.

90. İbn Sad, Ət-Tabaqat, I, 263.

91. İbn Sad, Ət-Tabaqat, I, 263.

rirdilər. Bu elçilər Mədinədə bir müddət qalaraq İslamın prinsiplərini qavrayır, Quran oxumağı öyrənir və Peyğəmbərin hədislərini dinləyirdilər. Öz vətənlərinə qayıtdıqları vaxt Hz. Peyğəmbərdən özləri və qəbilələri üçün bəzi təlimatlar yazdırmasını istəyirdilər. Rəsulullah da onların bu istəklərini qəbul edir, ən çox ehtiyac olacaq şəriət hökmlərini ehtiva edən bəzi əmrləri diqtə etdirirdi.

1. Vail bin Hucr (ölümü: 51/671) Yəməndən Mədinəyə gəlmiş, vətəninə qayıtmazdan əvvəl Hz. Peyğəmbərdən “mənə qövmümə xitab etmək üçün bir kitabça yaz!” deyə xahiş etmişdir. Rəsulullah da Muaviyəyə (ölümü: 60/680) üç sənəd yazdırmışdır. Bunlardan birinci hissə Vail bin Hucrun şəxsi məsələləriylə bağlı idi. Digər iki hissədə namaz və zəkata dair hökmlər, içki və faizin haram olduğu və başqa mövzular vardı⁹².

2. Əbdülqəys qəbiləsinə mənsub olan Munkiz bin Hayyan (radiyallahu anı) Hz. Peyğəmbərin yanına gələrək müsəlman oldu. Ona da vətəninə döndüyü zaman Hz. Peyğəmbər tərəfindən qəbiləsinə aparacağı bir sənəd verildi. Ancaq Munkiz bin Hayyan bu sənədi əvvəlcə heç kimə açıqlamadı. Qaynatası onun təbliğiylə İslamı qəbul etdikdən sonra Munkiz bin Hayyan sənədi qayınatasına verdi. O da İslamı sonradan qəbul etmiş olan qəbiləsinin hüzurunda bunu oxudu. Əbdülqəys qəbiləsinin o məşhur heyətinin Hz. Peyğəmbərin yanına gəlməsi bu hadisədən sonradır. Bu hadisəyə aid təfərrüatlar Buxari (ölümü: 256/870) və Müslimin (ölümü: 261/875) “Səhih”lərində qeyd olunmuşdur⁹³.

3. Gəmid qəbiləsindən bir heyət Hz. Peyğəmbərin yanına gəlib müsəlman oldu. Hz. Peyğəmbər onlara Quranı öyrədəcək Ubey bin Kəb -radiyallahu anı-ı göndərdi və içində İslam hökmlərinin qeyd ediləyi kitabça yazdırıb onlara verdi.

4. Hasam qəbiləsindən bir heyət Hz. Peyğəmbərin yanına gəldi. İbn Sad (ö. 230/845) onların Hz. Peyğəmbərin yanına gəlmələrini qeydə alarkən müxtəlif inanılmış ravilərin mötəbər rəvayətlərinə əsaslanmışdır. Heyətdəkilər Rəsulullahə müraciət edərək “Bizlər Al-

92. İbn Sad, Ət-Tabaqat, I, 28; Hamidullah, əl-Vəsaiqu-s-siyasiyyə, səhifə126-130.

93. Əli əl-Qari, Mirkatul-məfatih, I, 88; Nəvəvi, Şərhu Müslim I, 33.

laha, Rəsuluna və Allahdan ona endirilənə iman etdik. Buna görə də bizim üçün içindəkilərə tabe olacağımız bir kitabça yaz” dedilər. Hz. Peyğəmbər də onlar üçün bir kitab yazdırdı. Cərir bin Abdullah (ö. 51/671) və orada olanlar sənədin hazırlanmasına şahid oldular.⁹⁴

5. Suməla və Həddan qəbiləsindən bir heyət Məkkənin fəthindən sonra Mədinəyə gəlib İslamı qəbul etdilər. Hz. Peyğəmbər onlar üçün zəkata aid İslami hökmlərdən bəhs edən bir sənəd hazırlatdırdı. Bu sənədi Sabit bin Qeys (ölümü: 12/633) yazmış, Sad bin Ubadə (ölümü: 14/635) və Muhəmməd bin Məsləmə (ölümü: 43/663) (radiyallahu anhum) də orada şahid kimi iştirak etmişdilər.⁹⁵

Yuxarıda adını qeyd etdiyimiz Sabit bin Qeys -radiyallahu anh- Hz. Peyğəmbərin əmri ilə Əsləm qəbiləsindən bir heyət üçün də bir sənəd yazmışdı. Şahidlər Əbu Ubeydə bin əl-Cərrah (ölümü: 18/639) və Ömər bin Xəttab (radiyallahu anhum) idi.

Qeyd etdiklərimiz çox da ətraflı olmayan bir neçə misaldan ibarətdir. Bu mövzuda xeyli sayda misal ətraflı şəkildə İbn Sadın “Ət-Tabaqat”ında yer almışdır. Mövzu ilə bağlı bir çox kitablarda verilmiş araşdırmalar Hz. Peyğəmbərdən istənilən daha təfəsilatlı nümunələri ortaya çıxaracaqdır. Bu səpkidə sənədlərin hamısının kiçik bir sənəddə toplanması mümkün deyildir. Bütün bu vəsaitlər eyni zamanda, sünnənin bir hissəsini təşkil edir. Bir çox İslami hökmlər bu vəsaitləri dəlil götürərək çıxarılmışdır.

Qısaca, biz professor doktor Muhəmməd Həmidullahın (1908-2002) “Əl-vəσαιqu-s-siyəsiyyə” adlı əsərinə istinad etməklə kifayətlənəcəyik. Həmidullah bu əsərində bu növ çox sayda vəsaiti toplamışdır. Daha çox məlumat əldə etmək istəyənlər əlaqədar yerlərə baxaraq onları mütləq edə bilərlər.

94. İbn Sad, Ət-Tabaqat, I, 345.

95. İbn Sad, Ət-Tabaqat, I, 353.

H. Hz. Peyğəmbərin səhabələrinin hədis yazmaları və əsərləri

Əvvəllərdə də deyildiyi kimi, Hz. Peyğəmbər hədislərinin yazılmasına icazə verməsiylə qalmamış, eyni zamanda, səhabələrini hədis yazmağa cəlb etmişdi. Səhabələr Allah Rəsulunun əmrlərinə tabe olmaq məqsədilə hədisləri yazırdılar. Səhabələrin xeyli hissəsi yazdıqlarını bir kitab halında toplamışdılar. Buna dair bəzi örnəklər aşağıda qeyd ediləcəkdir.

1. Əbu Hüreyrənin yazdıqları

Əbu Hüreyrənin digər səhabələrin hər birindən daha çox hədis rəvayət etdiyi məlumdur. Onun tərəfindən rəvayət edilən hədislərin sayının 5374 olduğu deyilir. Əbu Hüreyrənin bu qədər çox hədis rəvayət edə bilməsinin səbəbi onun bütün həyatını hədisləri əldə etməyə və qorumağa həsr etməsidir. Başqa məşhur səhabələrdən fərqli olaraq o heç bir iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmamışdır. O Rəsulullahın hədislərini eşitmək və onun ətrafında baş verən hər bir hadisənin şahidi ola bilmək üçün Məscidi-Nəbəvidə namaz qılardı. Ac qalmış, müxtəlif çətinliklərlə üzləşmiş, hətta ölüm təhlükəsiylə də üz-üzə gəlmiş, bunlara baxmayaraq başladığı işdən əl çəkməmişdir. Onun hədisləri “yazaraq” qorumasını təsdiq edən xüsusi dəlillər mövcuddur.

Əbu Hüreyrənin tələbələrindən Həsən bin Əmrin rəvayət etdiyinə görə Əbu Hüreyrə onu evinə aparmış və ona Hz. Peyğəmbərin hədislərindən ibarət çoxlu yazılar göstərmişdi.⁹⁶

Bu rəvayət Əbu Hüreyrənin çoxlu hədis yazılarının olduğunu göstərir. Bu həm də onu göstərir ki, Əbu Hüreyrənin bir çox tələbəsi onun rəvayət etdiyi hədislərdən müxtəlif kitablar hazırlamışdılar.

2. Abdullah bin Əmrin Səhifəsi

Hz. Peyğəmbərin xüsusilə Abdullah bin Əmrə (ölümü: 65/684-85) hədisləri yazmaq üçün icazə verdiyini daha əvvəl də ifadə etmişdik. Aldığı icazəyə dayanaraq o bir kitab yazdı və “Əs-Səhifə-tü-s-sadiqa”

⁹⁶.Xatib Əl-Bağdadi, Camiu bəyanil-elmi və fəzlih,1, 172; İbn Həcər, Fəth, 1, 181.

adlandırdı. Abdullah bin Əmr bəhs etdiyimiz bu səhifəni qorumaq yolunda çox tədbirli idi. Onun qabaqcıl tələbələrindən biri olan Mücahid (ölümü: 103/721) belə demişdir: “Abdullah bin Əmrin yanına getdim. O yastığının altından bir kitab çıxarıb əlinə götürdü. Mən dedim: - Siz, əsla məndən bir səhifə gizlətməmisiniz. – O belə cavab verdi: “Bu “Sadiqa”dır. Onda ki hədislər mən Rəsulullahın yanında olanda başqa heç kimsə olmadığı halda eşitdiklərimdir. Bu səhifə Allahın kitabı Quran və əl-Vəhta (adında olan əkin sahəsi) məndə olduğca dünyada heç bir şeyə etimad göstərib əsaslanmamam.⁹⁷

“Əs-Səhifəti-s-Sadiqa” Abdullah bin Əmrin övladlarının əlində qaldı. Nəvəsi Əmr bin Şüeyb (ölümü: 118/736) bu kitabdakı hədisləri öyrədərdi. Yəhya bin Main (ölümü: 233/848) və Əli bin əl-Mədini (ölümü: 234/848-49) hər hansı bir hədis kitabında Əmr bin Şüeyb-nəql etdiyi hər bir hədisin bu kitabdən rəvayət etdiyini demişdir.⁹⁸ İbnəl-Əsir (ö. 630/1233) bəhs edilən səhifənin min hədisdən ibarət olduğunu bildirmişdir.⁹⁹

3. Ənəs bin Malikin Səhifəsi

Ənəs bin Malik (ölümü: 93/711-12) səhabələrin oxuyub yazı bilənlərindən idi. On yaşında olanda anası onu Hz. Peyğəmbərə gətirib vermişdi. Ona xidmət etdiyi on il ərzində Hz. Peyğəmbərdən çoxlu hədis eşitmiş və onları yazmışdı. Tələbələrindən olan Səid bin Hilal belə deyir: “Ənəs bin Malikin yanında çoxlu tələbə vardı. O bizə bir neçə dəftər gətirib dedi: “Bunlar Rəsulullahdan eşidib özündən doğruluğunu öyrənmək üçün ərz etdikdən sonra yazdıqlarımdır.”¹⁰⁰

Bu rəvayət Ənəs bin Malikin hədisləri səhifələrə yazmaqla kifayətlənməyib onları təsdiqləmək üçün Hz. Peyğəmbərə göstərdiyini də ortaya qoyur.

97.Xatib Əl-Bağdadi, Camiu bəyanil-elmi və fəzlih, I, 72: İbnul-Əsir, Üsdul-gabə, III, 233-234

98.İbn Həcər, Təhzibu-t-Təhzib, VII, 49, 53.

99.İbn Əsir, Üsdu-l-Ğabə, III, 233.

100.Hakim, əl-Müstədrək, III, 573, 574.

4. Əli bin Əbu Talibin Səhifəsi

H. Əlinin (ölümü:40/661) bir hədis səhifəsinə sahib olduğu çox yaxşı bilinməkdədir. O belə deyir: “Rəsulullahdan Qurandan və bu səhifədə olanlardan başqa bir şey yazmadım.”¹⁰¹ İmam Buxari “əl-Cəmiu-s-səhih”ində altı fərqli yerdə bu kitab haqqında yazmışdır. Bütün bu yerlər haqqında geniş tədqiqat, əslində, həmin səhifənin həcmnin böyük olduğunu, onun qisas, diyet, fidyə, İslam dövlətində qeyri-müsəlmanların haqları və mirasa aid xüsusi hallar, müxtəlif yaşlardakı dəvələrə dair zəkat hökmləri, Mədinəyi-Münəvvərənin toxunulmazlığı (“hərəm” oluşu) kimi mövzuları əhatə etdiyini göstərir.

Həmin səhifə H. Əli tərəfindən Rəsulullahın sağlığında yazılmışdır. H. Əli öz xilafəti dövründə İslami biliklərin artmasını təmin etmək, o günlərdə yaygın olan səhv inancları təkzib etmək üçün H. Peyğəmbərin hədislərinin insanlar arasında yayılmasının zərurətini hiss etdi.

Məşhur tarixçi İbn Sadın nəql etdiyinə görə xəlifə H. Əli məscid-də bir nitq söyləmiş, insanlara “bir dirhəm qarşılığında kim elm satın ala bilər?” sualını vermişdir. H. Əli demək istəyirdi ki, bir dirhəmə kağız alaraq kim onun yanına gəlib Rəsulullahın əmrlərini öyrənmək istəyir. Haris əl-Averin (ölümü: 65/684) bir miqdar kağız alıb H. Əlinin yanına gəldiyi və ondan bir çox elm (hədis) öyrəndiyi nəql edilmişdir¹⁰². İslam tarixinin ilk dövrlərində “elm” kəlməsiylə xüsusilə “hədis elmi”nin nəzərdə tutulduğu unudulmamalıdır¹⁰³.

5. Cabir bin Abdullahın səhifəsi

Cabir bin Abdullah (ölümü: 78/697) çox sayda hədis rəvayət edən (əl-Muksirun) səhabələrdəndir. Onun hədislərini iki kitab halında topladığı bildirilmişdir. Bunlardan biri H. Peyğəmbərin etdiyi Vəda həcciyə bağlı təfərruatlardan ibarətdir. Bu səhifənin tam mətni “Sə-

101.Buxari, “Cihad”, 80.

102.İbn Sad, ət-Tabaqat, VI, 168.

103.İbn Sad, ət-Tabaqat, V, 369.

hihi-Müslim”də qeyd olunmuş, orada Cabir Vida həccini bütün təfəssilatıyla danışmışdır.¹⁰⁴

Onun ikinci səhifəsi müxtəlif mövzularla bağlı hədislərdən ibarətdir. Cabirin məşhur tələbələrindən olan Qətaadə (ölümü: 117/826-27) belə demişdir: “Mən Cabirin səhifəsini əzbərdən Bəqərə surəsindən daha yaxşı bilirdim.”¹⁰⁵ Əbdürrəzzaq (ölümü: 211/826-27) “Əl-Müsənnəf”ində bu səhifəyə öz münasibətini bildirərək bəzi hədislər nəql etmişdir.¹⁰⁶

6. Abdullah bin Abbasın Səhifəsi

Abdullah bin Abbas (ölümü 68/687-88) Hz. Peyğəmbərin əmininin oğlu idi. Hz. Peyğəmbər vəfat edərkən o hələ çox gənc idi. O hədisləri qoruya bilmək üçün Hz. Peyğəmbərin özündən eşitdiyi qədər də səhabələrdən rəvayət edilənləri toplamağa başladı. O nə vaxt olursa olsun bir səhabənin bir sıra hədisləri bildiyindən xəbərdar olsaydı, bu hədisləri eşidib öyrənmək üçün (səma) o səhabənin yanına gedərdi. Beləcə, əldə etdiyi bütün hədislər İbn Abbas tərəfindən müxtəlif səhifələr halında bir yerə toplandı. Bəhs edilən səhifələrin sayı bir dəvənin yükü ola biləcək qədər çox idi. Bu səhifələr İbn Abbasın tələbələrindən Qureyb bin Əbi Müslimə (ölümü: 97/715) miras qaldı.

Məşhur tarixçi Musa bin Ukbə (ölümü: 141/758) belə deyir: “Qureyb İbn Abbasın kitablarından bir dəvə yükü qədərini yanımaza gətirdi. Əli bin Abdullah bin Abbas (ölümü: 118/736) bunlardan hansına ehtiyacı olsaydı, Qureybə yazaraq – mənə bu kitabları göndər, - deyərdi.¹⁰⁷ Qureyb də istədiyi kitabların nüsxəsini yazaraq ona göndərərdi.¹⁰⁸ İbn Abbasın tələbələri bu kitabların nüsxələrini çıxarar və onların doğruluğuna əmin olmaq üçün özünə oxuyardılar. Bəzən də İbn Abbas hədisləri oxuyar, tələbələri də qeyd edərdilər.¹⁰⁹

104. Müslim, “Həcc”, 394-400; Zəhəbi, Müslimdə yer almış Cabirin rəvayətlərinin onun “Səhifəsi”nin bir nüsxəsi olduğunu demişdir. Bax. Zəhəbi “Təzkiratu-l-Huffaz” I, 41.

105. İbn Həcər, “Təhzi bu-t-Təhzi b”, VIII, 353.

106. İbn Sad “ət-Tabaqat”, V, 493. Əbdürrəzzaq “əl-Müsənnəf”, XI, 20277-ci hədis.

107. İbn Sad “ət-Tabaqat”, V, 493.

108. “Tirmizi” Camiu kitabı iləl, I, 261.

109. Darimi, “Müqəddimə”, 43.

Bunlar Hz. Peyğəmbərin səhabələrinin hədislərin qorunması uğrunda göstərdikləri cəhdlər haqqında yığcam və çox da ətraflı olmayan bir neçə nümunələrdir. Biz burada bu çalışmalardan çox da geniş bir şəkildə bəhs etmək niyyətində deyilik. Bunun üçün bu mövzuda yazılmış kitablara müraciət etmək olar. Bizim məqsədimiz bir neçə nümunə göstərməkdir. Bu seçilmiş misallar hədislərin ancaq Rəsulullahın sağlığında və səhabələr dövründə yazılmaması kimi fikirlərin yanlış olduğunu sübuta yetirmək üçün kifayətdir.

İ. Mübarək səhabələrdən sonra hədis, divan və bölmələri

Səhabələrin izlədiyi “Hədis, divan və əsər tarixi” daha geniş və təfsilatlıdır. Hədis rəvayət edən hər səhabənin onlardan eşitdiklərini qeydə alan bir çox tələbəsi var idi. Səhabələrin tələbələrinə təbiun deyilir.

1. Təbiunun hədis, divan və təsnifatı

Bəzi alimlər hədisləri bir başlıq altında toplusalar da, ümumi olaraq təbiunun yazdığı hədislər (ilkin) bab üsuluna (mövzularına) görə tərtib edilməmişdi. Bab üsuluna uyğun tərtib edilmiş ilk hədis kitabı İmam Şabinin (ölümü: 104/722) “əl-Əbvab”ıdır. Bu kitab müxtəlif hissələrə ayrılmışdır. Hər bir hissə namaz, zəkat kimi eyni mövzudan olan hədisləri ehtiva edirdi.¹¹⁰

Bu da onu göstərir ki, müəyyən bir qayda əsasında tərtib edilən ilk hədis kitabı hicri tarixinin birinci əsrinin ilk dövrlərində meydana gəlmişdir. Başqa bir kitab isə Həsən əl-Bəsrinin (ölümü: 110/728) qələmə aldığı kitabdır. O bu kitabında hədisləri şərh etmədən və Qurani-Kərimin təfsirinə yer vermədən tərtib etmişdi.¹¹¹ Qeyd edilən bu əsər hicri tarixinin birinci əsrində xüsusi bir mövzuda qələmə alınmış nizamlı bir kitabdır.

Təbiun dövründə hədis yazma işi məşhur xəlifə Ömər bin Əbdüləzizin (xəlifəlik dövrü 717-720) nəzarəti altında “rəsmi şəkildə” hə-

110. Süyuti, “Tədribu-r-ravi” səhifə 40.

111. Əccac əl-Xətib, “Əs-Sünnətu qablə-t-tədvini”, I, 338.

yata keçirildi. O, hakimiyyəti altında olan bütün valilərə rəsmi şəkildə təlimat göndərirdi. Bu əmrə valilər Hz. Peyğəmbərin səhabələri arasından tanınmış insanları və onların tələbələrini axtarıb taparaq onlardan eşitdikləri hədisləri yazacaqdılar. Bu rəsmi əmr nəticəsində bir sıra hədis kitabları hazırlandı və ölkənin hər tərəfində yayılmağa başladı. Bir çox hədis kitabları yazan İbn Şihab əz-Zühri bu dövrdə hədislərin rəsmi şəkildə divan halına gətirilməsində qabaqcıl hədis alimlərindən biri idi.

Bu dövrdə yazılan bütün kitab və səhifələr sonralar qələmə alınan daha geniş hədis məcmuələrinin tərkibində yer almışdır. Hər elmin təkamülündə olduğu kimi nəticəsində müstəqil şəkildə mövcud olan bu kitab və səhifələrə (bu səbəbdən) ehtiyac qalmamış və bir o qədər də əhəmiyyət verilməmişdir. Buna görə də hicri ikinci və üçüncü əsrlərdə yazılmış daha geniş həcmdə hədis kitabları tədricən bu səhifələri əvəz etmişdir. Geniş həcmli bu kitablar daha əhatəli, aydın və daha çox əlverişli olmuşdur. Bunlar çox geniş bir sahəyə yayılmış və bu kitablar üzərində araşdırmalar aparılmışdır. Təbiunun kitabları uzun müddət istifadə edilməsə belə onların əlyazmaları qorunub saxlanmışdır. Sonralar qələmə alınan kitablar qorunub saxlanmış, bu əlyazmalarla qarşılaşdırılıb doğruluğuna zəmanət verilmişdir.

Təbiun dövründə yazılmış kitablardan biri də Əbu Hüreyrənin tələbələrindən olan Həmmam bin Münəbbinin (ölümü: 132/750) səhifəsidir. O Əbu Hüreyrədən eşitdiyi hədislərdən ibarət olan bir kitab hazırlamışdı. Bu kitab “əs-Səhifətü-s-Səhiha” adı ilə tanınmışdır. Kitabdakı bütün hədislər daha sonra qələmə alınan iri həcmli kitabların içində yer almışdır. Bu kitabın tam mətni Əhməd bin Hənbəlin (ölümü 241/855) “Müsnəd”ində vardır. Qeyd edilən bu kitabın orjinal əlyazmasına elə bu səbəbdən o qədər də əhəmiyyət verilməyib və uzun müddət araşdırılmayıb.

Hicri 1373, miladi 1954-cü ildə bu kitabın iki əlyazması Prof. Dr. Muhəmməd Həmidullah tərəfindən Berlin və Şam kitabxanalarında aşkar edilərək ətraflı bir müqəddimə nəşr edildi. Həmidullah əsrlər əvvəl yazılmış bu əlyazmanı nəşrə hazırladı. O eyni zamanda əlyazmanın nüsxələrinin mətni ilə Əhməd bin Hənbəlin “Müsnəd”ində rəvayət edilmiş Əbu Hüreyrənin “Müsnəd”ini qarşılaşdırdı. Kitablar

arasında nəzərə çarpacaq bir fərq tapmadı. Ancaq bu iki kitab arasında və eyni kitabın iki əlyazma nüsxəsi arasında hər zaman ola biləcək kiçik fərqlər var idi. Bu da onu göstərir ki, təbiunun hədis kitabları tam rahatlıqla etibar edilə bilməsi üçün zəruri olan böyük bir həssaslıq göstərildikdən sonra ərsəyə gətirilən iri həcmli hədis kitablarının içində yer almış və onların bir qismini təşkil etmişdir.

2. Hicri birinci əsrdə yazılan hədis kitabları

Burada hicri birinci və ikinci əsrlərdə təbiun tərəfindən həyata keçirilmiş xidmətlərin siyahısını təqdim edirik:

1. Xalid bin Madanın (ölümü: 104/723) hədis kitabı¹¹².

2. Əbu Kilabənin (ölümü: 104/723) kitabları¹¹³. O, kitablarını tələbəsi Əyyub Sahtiyaniyə (ölümü: 68/131) miras qoymuş, o da bir dəvəyə yüklənilmiş olan kitabları daşıma haqqı olaraq (o vaxtın pulu olaraq) on dirhəmdən çox pul ödəmişdir.

3. Hammam bin Münəbbinin (ölümü: 132/750) səhifəsi¹¹⁴. Bu əsər haqqında yuxarıda bəhs etmişdik.

4. Həsən əl-Bəsrinin (ölümü: 110/728) kitabları¹¹⁵.

5. Muhəmməd əl- Bəkirin (ölümü: 114/732) kitabları¹¹⁶.

6. Şamlı Məkhulun (ölümü: 112/730) kitabları¹¹⁷.

7. Hakim bin Utbənin kitabları.¹¹⁸

8. Buqeyr bin Abdullah bin əl-Əşasın (ölümü: 117/735) kitabı.¹¹⁹

112. Zəhəbi, Təzkiratu-l-huffaz, I, 88-166.

113. İbn Sad, ət-Tabaqat, V, 216; Zəhəbi, Təzkiratu-l-huffaz, I, 88.

114. Həmmam bin Münəbbih, əs-Səhifə (Muhəmməd Həmidullahın araşdırmasıyla.)

115. İbn Sad, ət-Tabaqat, VII, 17; Ramehürümüzi, əl-Mühaddisu-l-fasil beynəl-ravi vəl-vasi, səhifə: 60

116. İbn Həcər "Təhzibu-t -Təhzib", X, 70-71.

117. İbn Nədim, "əl- Fihrist", səhifə 318.

118. İbn Əbi Xatim, "əl-Cərh və-t-tədil" (müqəddimə hissəsində)

119. İbn Həcər, Təhzibu-t-Təhzib, II, 104.

9. Qeys bin Sadın (ölümü: 117/135) kitabı. Bu kitabın sonralar Həmməd bin Sələməyə (ölümü: 167/784) məxsus olduğu məlum olmuşdur.¹²⁰

10. Süleyman bin Yəşqurinin kitabı.¹²¹

11. Şabinin (ölümü: 104/722) “əl-Əbvab” adlı kitabı. (Bu kitab yuxarıda qeyd edilmişdi)¹²²

12. İbn Şihab əz-Zührinin (ölümü: 124/742) kitabları.¹²³

13. Əbu Aliyə (Ər-Rihayî)nin (ölümü: 90/709) kitabı.¹²⁴

14. Səid bin Cübeyrin (ölümü: 95/714) kitabı.¹²⁵

15. Ömər bin Əbdüləzizin (ölümü: 101/720) kitabları.¹²⁶

16. Mücahid bin Cabirin (ölümü: 103/722) kitabları.¹²⁷

17. Rəca bin Heyvənin (ölümü: 112/730) kitabı.¹²⁸

18. Əbu Bəkr bin Muhəmməd bin Əmr bin Haqın kitabı.¹²⁹

19. Bəşir bin Nahiğin kitabı.¹³⁰

120. Zəhəbi Təzkiratu-l-Huffaz, I, 190.

121. İbn Əbi Xatim, “əl-Cərḥ və Tədil” (müqəddimə) I, 144-145.

122. Süyuti, “Tədrību-r-Ravi, səhifə 40.

123. Xatib əl-Bağdadi, Camiu bəyani-l-elmi və fəzlih, I, 176.

124. Əccac əl-Xətib, Sünnətu qablə-t-tədvin (talik) səhifə: 108

125. Xatib əl- Bağdadi, “Təqyidu-l- elm” səhifə 102.

126. Darimi, “Müqəddimə”; 42, 52; Xatib əl- Bağdadi “Təqyidu-l- elm” səhifə 108.

127. Xatib əl-Bağdadi “Tarixu Bağdad”, XI, 232.

128. Darimi “Sünnən”, I, 129. Xatib əl-Bağdadi, Təqyidul-elm, səhifə 108.

129. İbn Əbi Hatim, əl-Cərḥ və-t-Tədil, I, 21.

3. Hicri təqvimin ikinci əsrində yazılan hədis kitabları

Hicri təqvimin II əsrində qələmə alınan yuxarıda adları çəkilən kitabların əsas xüsusiyyəti bab üsuluna əsasən tərtib edilməsidir. Halbu ki, hicri birinci əsrdə yazılmış kitablarda bu xüsusiyyət yox idi. Ancaq buna baxmayaraq müəyyən bir nizam əsasında kitablar tərtib edilməsinə bu əsrdə də davam edilmişdir. Bu dövrdə yazılmış kitabların siyahısı çox böyükdür. Bunlardan məşhur olan bəzi əsərlər aşağıda qeyd edilmişdir.¹²⁵

1. Əbdülməlik bin Cüreycin (ölümü: 150/767) kitabı,
2. Malik bin Ənəsin (ölümü: 179/795) “əl-Muvatta” adlı kitabı,
3. İbn Əbi Zibin (ölümü: 158/774) “əl-Muvatta” adlı kitabı,
4. Muhəmməd bin İshaqın (ölümü: 151/768) “əl-Məğazi”si,
5. Rəbi bin Şabinin (ölümü: 160/776) “əl-Müsənəd”i
6. Səid bin Əbu Arubənin (ölümü: 156/773) kitabı,
7. Hammad bin Sələmənin (ölümü: 167/784) kitabı
8. Süfyan əs-Səvrinin (ölümü: 161/777) kitabı
9. Mamər bin Rəşidin (ölümü: 153/770) “əl-Cami”si
10. Abdurrahman bin əl-Əvzainin (ölümü: 157/774) kitabı
11. Abdullah bin əl-Mübarəkin (ölümü: 181/797) “Kitabu-z-Zöhd”ü
12. Hüsəm bin Bəşirin (ölümü: 183/799) kitabı
13. Cərir bin Abdulhəmidin (ölümü: 188/803) kitabı
14. Abdullah bin Vəhbin (ölümü: 197/813) kitabı
15. Yəhya bin Əbu Kəsrin (ölümü: 129/746) kitabı
16. Muhəmməd bin Sükahın (ölümü: 135/752) kitabı

125. 1 və 14-cü maddələrdə keçən əsərlər üçün baxın: Ramehümüzi, əl-Muhadisul-fasil, səhifə:155; Süyuti, Tədribur-ravi, səhifə: 40; İbn Həcər, Müqəddimətu Fəthil-bari, səhifə: 4; Kəttani, ər-Risələtul-mustatrafə, səhifə: 34-41; Əccac əl-Xətib, əs-Sünnətü qablə-tədvin, səhifə: 337.

17. Zeyd bin Əsləmin (ölümü: 136/753) təfsiri
18. Musa bin Ukbənin (ölümü: 141/758) kitabı
19. Əşas bin Abdülməlikin (ölümü: 142/759) kitabı
20. Aqıl bin Xalidin (ölümü: 142/759) kitabı
21. Yəhya bin Səid əl-Ənsarinin (ölümü: 143/760) kitabı
22. Avf bin Əbi Cəmilənin (ölümü: 146/763) kitabı
23. Cəfər bin Muhəmməd əs-Sadiqin (ölümü: 148/765) kitabları
24. Yunus bin Yəzidin (ölümü: 152/769) kitabı
25. Abdurrahman əl-Məsudinin (ölümü: 160/776) kitabları
26. Zeyd bin Qudamənin (ölümü: 163/779) kitabları
27. İbrahim ət-Tahmanın (ölümü: 163/779) kitabları
28. Əbu Hənzə əs-Süqrinin (ölümü: 167/783) kitabları
29. Şübə bin əl-Həccacın (ölümü: 160/776) "Qəraib"i
30. Əbdüləziz bin Abdullahın (ölümü: 164/780) kitabları
31. Abdullah bin Abdullah bin Əbu Uveysin (ölümü: 169/785) kitabları
32. Süleyman bin Bilalın (ölümü: 172/788) kitabları
33. Abdullah bin Ləhianın (ölümü: 147/764) kitabları
34. Süfyan bin Uyeynənin (ölümü: 198/813) "əl-Cami"si
35. İmam Əbu Hənifənin (ölümü: 150/767) "Kitabu-l-əsar"ı
36. Mutəmir bin Süleymanın (ölümü: 187/802) "əl-Məğazi"si
37. Vəqi bin əl-Cərrahın (ölümü: 197/812) "Əl-Müsənnəf"i
38. Abdurrəzzaq bin Həmmənin (ölümü 221/826) "əl-Müsənnəf"i
39. Zeyd bin Əlinin (ölümü: 122/740) "Müsnəd"i
40. İmam əş-Şafinin (ölümü: 204/820) kitabları

Aşağıda qeyd edilən kitablar isə hicri II əsrdə toplanaraq çap edilmiş və günümüzə qədər gəlib çatmışdır.

1. İmam Malikin (ölümü: 179/795) “əl – Muvatta”sı
2. İmam Əbu Hənifənin (ölümü: 150/767) “Kitabu-l-əsar”ı
3. Abdurrəzzaqın (ölümü: 211/b26) “əl-Müsənnəf”i (Bu əsər 11 cildlik böyük kitab halında çap edilmişdir.)
4. Muhəmməd bin İshaqın (ölümü: 151/768) “əs-Sirə”si
5. Abdullah bin əl-Mübarəkin (ölümü: 181/797) “Kitabu-z-Zöhd”ü və “Müsnəd”i
6. Vəqi bin əl-Cərrahın (ölümü: 197/812) “Kitabu-z-Zöhd”ü
7. Zeyd bin Əlinin (ölümü: 122/740) “əl-Müsnəd”i
8. İmam əş-Şafinin (ölümü: 204/820) “əs-Sünən”i
9. İmam əş-Şafinin “əl-Müsnəd”i
10. Abdurrahman bin Əvzainin (ölümü: 157/774) “əs-Siyər”i
11. Əbu Davud ət-Təyalisinin (ölümü: 204/819) “əl-Müsnəd”i
12. İmam Əbu Yusifin (ölümü: 182/798) “ər-Rəddü alə siyəril-Əvzai”si
13. İmam Muhəmməd bin Həsən Şeybaninin “Əl –Hüccə alə əhli-l-Mədinə”si
14. İmam əş-Şafinin “Kitabul-Ümm”ü
15. Vaqidinin (ölümü: 207/823) “əl-Məğazi”si

Yuxarıda verilən bu siyahının hamısı deyil. Bunlarla bərabər bu gün də nəşr edilmiş (mətbu) kitablar haqqında diqqətli bir araşdırılma aparılsa, bu kitabların əvvəlkilərə nisbətən daha çox inkişaf etmiş olduqları məlum olar. Əvvəl tərtib edilən kitabların yuxarıda adlarını çəkdiyimiz kitablara nəzərən təkmilləşməmiş olduğu aydın görünür. Bu kitabların bir qismi on cilddən böyükdür. Bu əsərlərin tərtib edilməsi həmin dövrdəki hədisləri yazma işinin böyük bir inkişaf mərhələsinə çatdığını göstərir. Bəhs edilən bu hədis yazma işi uğrunda

göstərilmiş bütün bu qiymətli səylər hicri təqvimin II və III əsrlərinin məhsuludur. Buna görə də hicrətin III əsrindən əvvəl hədislərin yazılmaması haqqında olan fikirlərin yanlış olduğu açıq-aydın görünür.

Əvvəlki səhifələrdə qeyd edilən səhifə və kitablar hədis yazma işinin Hz. Peyğəmbərin zamanından başlayaraq vəfatından sonra da geniş bir şəkildə davam etməsini sübuta yetirmək üçün kifayət edir. Şübhəsiz ki, hər yeni elm və intizamda adət halına gəldiyi kimi hədis elmi də bəzi mərhələlərdən keçmişdi. Ancaq hədis üsulunun hicrətin III əsrindən əvvəl təşəkkül tapmadığı güman edilir. Belə olsa belə, bu hal hədis üsulunun bu əsrdən əvvəl yazılan əsərlərdə istifadə edilmədiyi mənasına gəlməz.

Dördüncü Hissə

Hədis tənqidi

A. Hədis tənqidinin məqsədi və əhəmiyyəti

Daha öncə də qeyd olunduğu kimi “hədislərin mühafizəsi” məsələsi, əlyazma əsərlər də olmaqla dörd prinsip əsasında İslamın ilk dörd əsrində böyük uğurla həyata keçirilmişdir. Bununla bərabər, bu dövrdə istər şifahi şəkildə rəvayət edilən, istərsə də yazılan bütün hədislər mötəbər deyildi. Ona görə də bir yandan hədislərin yazılması işi davam etdirilərkən, digər tərəfdən də hədislərin doğruluğunu araşdırmaq üçün mühəddislər tərəfindən “müxtəlif ölçülər” müəyyən edilmiş və olduqca sisteməlik bir tənqid disiplini inkişaf etdirilirdi.

Müəyyən edilmiş bütün ölçülər, etibarlı sayılmadan əvvəl hər kəsə və hər hədisə tətbiq edildi. Mühəddislər tərəfindən ortaya qoyulan bu hədis tənqid sisteminin və bununla bağlı intizamın dünya tarixində “tarixi tənqid sənəti” olaraq heç bir bənzəri yoxdur. Burada müxtəlif hədis intizamının və ərsəyə gətirilən bu dəyərli çalışmaların icmalını da etmək mümkün deyildir. Heç bir mübaligə etmədən deyilə bilər ki, hədis elminin bölmələriylə bağlı minlərlə kitab yazılmışdır. Bununla yanaşı, mühəddislərin etdikləri hədis tənqidinin keyfiyyətinə və hədislərin etibarlılığını yoxlamaq üçün onların ortaya qoyduqları fərqli kriteriyalara dair xülasə halında nümunələr göstərmək məqsədə uyğundur.

Hədislərin fərqli cəhətlərə görə yüzlərlə növə bölündüyünü görürük. Etibarlılıq standartına görə hədislər dörd əsas növə bölünür:

- a) Səhih (etibarlı, doğru)
- b) Həsən (hədisin sənədindəki rəvayətlərdən birinin hafizəsində qüsurlarsa buna həsən hədis deyilir)
- c) Zəif (zəif)
- d) Mövzu (uydurma)

Yalnız ilk iki hədis növü (səhih və həsən) etibarlıdır. Şəriət qaydaları ancaq səhih və həsən hədislərə əsaslanır və hədislərin sadəcə bu

növü dəlil kimi qəbul edilir. Ona görə də bu hədislər İslam hüququnun qaynağını təşkil edirlər. Bundan başqa digər iki hədis növündən (zəif və mövzu) olan zəif hədisin çox az əhəmiyyəti var. Hətta, hüquqi və etiqadi mövzularda bunların heç bir dəyərinin olmadığı deyilə bilər.

Bir hədisi səhih və ya həsən olaraq göstərməmişdən əvvəl aşağıdakı xüsuslarla bağlı hədis yoxlanılmalıdır:

- a) Ravilərin etibarlı olub olmadığı,
- b) Hədisin sənədinin etibarlı olub olmadığı,
- c) Hədisin sənəd və mətninin eyni mövzudakı digər hədislərlə, bu barədəki ölçülər ələ alınaraq müqayisə edilməsi,
- d) Məsələ haqqındakı əldə olan materiallar əsasında hədisin sənəd və mətninin yoxlanması nəticəsində sənəd və mətnə heç bir qüsurun olmadığına əmin olunması.

Aşağıda ravilərin doğruluğunu dəqiqləşdirmək məqsədilə mühədislər tərəfindən tətbiq olunan dörd kriteriyanı qısaca açıqlamağa çalışacağıq.

B. Ravilərin etibarlılığı

Bir hədisin doğruluğunun ilk və ən vacib ölçüsü ravilərinin “siqa”-inanılmış olmasıdır. Bunu iki yolla müəyyənləşdirmək olar: Bunlardan birincisi ravinin dürüstlüyünün araşdırılması, ikincisi ravinin hafizə gücünün araşdırılmasıdır. Bu araşdırmalar nəticəsində “Elmu-r-rical” adlı bir elm sahəsi ortaya çıxmışdır. Bu elmin alimləri həyatlarını hədis rəvayət edən hər bir insanın etibarını araşdırmağa həsr etdilər. Həmin alimlər ravilərin yaşadıkları yərə gedər, onların qonşu, tələbə və dostları vasitəsiylə onlar haqqında məlumat toplayıb tədqiqat aparırdılar. Nəticə etibarilə, rical alimi bir ravi ilə şəxsi yaxınlığı səbəbilə təsir altında olmazdı. Məşhur rical alimi Əli bin Əl-Mədinidən (ölümü: 234/848) atası haqqında soruşulanda belə cavab vermişdi: “Onu bir başqa rical alimindən soruş!” Ancaq, onun rəyini almaq üçün çox ısrar ediləndə “Bu bir din mövzudur; o, zəif ravidir” demişdir.

Məşhur hədis alimi Vəki bin Cərrahın (ölümü: 197/812) atası da hədisdə zəif qəbul edilmişdir. Bu səbəblə, bəzi siqa ravilər tərəfindən təsdiq etməzlərsə, bir rəvayət qəbul olunmazdı. “Kutubu-sittə” müəlliflərindən biri olan İmam Əbu Davud (ölümü: 275/888) öz oğlu olan Abdullahı¹²⁶ “böyük bir yalançı” kimi qiymətləndirmişdi. Zeyd bin Üneysdən qardaşı Yahya haqqında soruşulduqda o da “qardaşım Yahyanın rəvayətlərini qəbul etməyin, çünki o, yalançılıqda ad qazanmış adamdır” deyə bilmişdir¹²⁷. Buna bənzər fikirlər “elmu-r-ical” kitablarında da qeyd edilmiş, bu sahədə yüzrlərlə kitab qələmə alınmışdır.

1. Hafiz ibn Həcərin “Təhzibu-t-Təhzib”i

İbn Həcərin “Təhzibu-t-Təhzib”i on iki cild halında çap edilmişdir. Bu əsər “Kutubu-sittə” adıyla məşhur olmuş altı hədis kitabında rəvayətləri olan ravilərin hamısı haqqında ixtisarla məlumat vermək məqsədilə yazılmışdır. Bu kitabda əlifba sırasıyla verilərək 12455 ravi¹²⁸ haqqında məlumatlar vardır. “Kutubu-sittə”də mövcud olan istənilən bir hədisin sənədindəki ravini bu kitabda asanlıqla tapa bilərsiniz.

Hər bir adın “Təhzibu-t-Təhzib”də əlifba sırasıyla olmalı yerdə olduğu görülməkdir. Həmin yerdə ravinin doğum və ölüm tarixləri, müəllimlərinin və tələbələrini siyahısı, həyatındakı vacib hadisələr və ravi haqqında rical alimlərinin görüşləri qeyd olunmuşdur.

“Kutubu-sittə” ravilərini xarakterizə edən başqa kitablar da vardır. Bunlara müraciət edəndən sonra bir ravinin etibarlılıq vəziyyəti haqqında müəyyən bir nəticəyə asanlıqla gəlmək olar.

126.Burada bəhs olunan Abdullah müstəşriqlərin nəşr etdiyi “Kitabul-məsəlih” adlı kitabın müəllifiylə eyni adamdır.

127.Buxari, əl-İman bit-tənbiḥ limən zəmmi-t-tarix, səhifə: 66. (Bu əsəri görmə imkanımız olmadı)

128.Bu rəqəm bütün cildlərdə müstəqil olaraq qeyd olunan ravilərin cəmidir. Bəzən eyni ravinin fərqli yerlərdə fərqli adlarla bəyan edildiyi də olmuşdur. Bu səbəblə ravilərin həqiqi sayı daha az ola bilər. Ancaq yenə də on mindən az deyidir. “Mövzusunun ən əhəmiyyətli əsəri sayılan Mizzinin “Kutubu-sittə” ravilərinə dair “Təhzibu-l-kamal fi əmai-r-ical” əsəri ixtisar edilərək əsərə həcmnin üçdə biri qədər əlavə etmişdir. Bu əsər Heydarabad-Dəkkəndə (I-XII, 1325-1327; Beyrut 1388/1968) və Beyrutta (I-VI, 1412/1991) nəşr edilmişdir.” Qandəmir, “İbn Həcər”, DİA, XIX. 524

2. Hafiz bin Həcər in “Lisanul-Mizan”ı

“Lisanul-Mizan” “Kutubu-Sittə”dəki kitabların sənədində olmayan raviləri ələ alır. Bu ravilərin rəvayət etdiyi hədislər ancaq “Kutubu-sittə”dən başqa bəzi hədis külliyyatlarında vardır. Bu əsər yeddi cildə ibarət olub 5991 ravini əhatə edir.

3. Hafiz ibn Həcər in “Təcilu-l-mənfəa”sı

“Təcilul-mənfəa” Malik bin Ənəs (ölümü: 179/795), Əbu Hənifə (ölümü: 150/767), Şafi və Əhməd bin Hənbəlin (ölümü: 241/855) kitablarında rəvayətləri olan ravilərin tanınmasına həsr edilmişdir. “Kutubu-Sittə” ravilərinin yer almadığı bu əsərdə 1732 ravi haqqında məlumat vardır.

Yuxarıda adı qeyd olunan üç əsər də Hafiz ibn Həcər tərəfindən yazılmışdır. On yeddi mindən daha çox ravinin tərcümeyi-halını əhatə edir. Qeyd edilən bu əsərlər ancaq bir hədis aliminin əməyinin nəticəsidir. Rical elmi haqqında bir çox kitablar vardır. Aşağıdakı cədvəl tez-tez müraciət edilən bəzi məşhur rical kitablarında qeyd edilən çox sayda raviləri göstərir:

Kitabın adı	Müəllifin adı	Cild sayı	Adlarını yazdığı ravi-lərin sayı
ət-Tarixu-l-Kəbir	İmam Buxari	9	13781
əl-Cərh və-t-Tədil	İbn Əbi Xatim	9	18050
Təhzibu-t-Təhzib	Hafiz ibn Həcər	12	12455
Mizanu-l-Ətidal	Zəhəbi	4	11053
Lisanu-l-Mizan	Hafiz ibn Həcər	7	-
əs-Siqat	İcli	1	2116
əl-Muğni fi-d-Duafa	Zəhəbi	2	7854

Bu cədvəldəki son kitab xüsusilə zəif hesab edilən ravilərdən bəhs edir. Buna bənzər kitablar İbn Əbi Xatim (ölümü: 327/938), Darəqutni (ölümü: 385/995) kimi hədisçilər tərəfindən də yazılmışdır. Digər tərəfdən xüsusi etibar edilən ravilərindən bəhs edən on bir cildlik İbn Hibbanın (ölümü: 354/965) “əs-Siqat”ı kimi əsərlər də vardır.

Nə olursa olsun bir ravinin etibarlı olmadığı və yaddaşının çox zəif olduğu və ya məchul¹²⁹ olması bilinərsə, rəvayətlərinə etibar edilə bilməz. Xeyli sayda hədis məhz bu tələblərə görə qəbul edilməmişdir.

c. Sənədin bir-birinə birləşdirilməsi (qarışdırılması)

Bu rəqəm bütün cildlərdə müstəqil şəkildə adları çəkilən ravilərin cəmidir. Bəzən bir ravi fərqli yerlərdə, fərqli adlar altında qeyd edilmişdir. Buna görə də bir rəvayət birbaşa, qeydsiz-şərtsiz Rəsulullah -səllallahu əleyhi vəsəlləm-in özünə istinad edilmədikdə onun mötəbər hesab edilməməsi məlum olan bir xüsusiyyətdir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi əvvəlcə hədisin istinadındakı hər bir ravinin siqə¹³⁰ olub-olmaması zərgər dəqiqliyi ilə yaxşıca araşdırılır.

Bununla yanaşı bir hədisin istinadındakı bütün ravilər siqə olsa belə, bu rəvayətin səhih olduğunu göstərməz. İstinadın etibarlı olub-olmaması və ravilərin arasında heç bir qopuqluğun olmaması da araşdırılmalıdır. İstinadın hər hansı bir təbəqəsində¹³¹ bəzi ravilərin əskik olduğu müşahidə edilərsə, rəvayət mötəbər hesab edilməz. İstinadın zəncirvari olmasından əmin olmaq üçün hər bir ravinin hədis eşitdiyini iddia edən bir insanla eyni tarixlərdə yaşayıb-yəşəmədiyi araşdırılmalı və bu ravinin "səma"sı (müəlliminin ağzından hədis eşitməsi) olmalıdır.

Bu tədqiqatlar həqiqətən çox çətin və həssasdır. Lakin buna baxmayaraq hədis alimləri insanı həqiqətən təəccübləndirəcək etibarlı bir üsul çərçivəsində bu vəzifəni öz öhdələrinə götürmüşdülər. Hədis alimləri hər bir ravi haqqında tədqiqat apararkən ravilərin dəqiqliyinin və yaddaşının nə halda olduğunu araşdırmaqla yanaşı, onun müəllimlərini və tələbələrini də təhlil edirdilər. Beləcə bu ətraflı rical kitabında ravilərin həm müəllimləri, həm də tələbələri yer almışdır. Buna görə də hədis alimləri bir hədisin sabit olub-olmamasını dəqiqləşdirmək

129. Məchul, hədis alimlərinin tanımadığı, hədislərini ancaq bir ravinin rəvayət etdiyi ravidir. (Mütərcim qeydi).

130. Siqə, ədalət və zəbt şərtlərinə cavabdeh, etibarlı ravi. (Mütərcim qeydi)

131. Təbəqə, səhabədən sonrakı dövrlərə qədər keçən bir zamanda yaşamış, bir-birinə yaxın yaşlarda olan ravilərin təşkil etdiyi qrupdur. Ravilərin ilk üç təbəqəsini səhabələr, tabiun və təbəut-tabiun təşkil edir. Bunlar da öz növbələrində təbəqələrə bölünür. (Mütərcim qeydi)

üçün ravilərin doğum və ölüm tarixlərini araşdırmaqla kifayətlənməyib, müəllim və tələbələrinin siyahısını da nəzərdən keçirərdilər. Beləcə hədis alimləri hətta bunlarla da kifayətlənməyib, bir ravinin xüsusi müəllimləri ilə üz-üzə gəlib-gəlmədiyini və birbaşa ondan hədis eşitmə fərsətlərini və imkanlarını da təyin etməyə çalışdılar. Bu məlumatlar bünövrəsi üzərində hədis alimləri bir ravinin etibarlı olub-olmaması haqqında qəti və önəmli nəticələr çıxarardılar.

Məsələn, Abdullah bin Ləhia (ölümü: 174/790) Misirdən olub məşhur bir hədis ravisidir. Yaddaşının zəif olduğu aydınlaşdırılmışdır. O yazdığı hədisləri rəvayət edərdi. Onun evi yanında bütün kitabları da yanzmışdı. Bu hadisədən sonra Abdullah bin Ləhia bəzən əzbərindən rəvayət edərdi. Buna görə də bəzi hədis alimləri onun kitabları yanzmazdan əvvəlki rəvayətlərinin etibarlı, sonrakı rəvayətlərinin isə etibarsız hesab edilməsi qənaətinə gəlmişdirlər. Belə olduğu halda Abdullah bin Ləhiadan onun kitabları yanzmazdan əvvəlki dövrdə hədis dinləyən tələbələrinin rəvayətləri qəbul edilsə də, kitabları yandıqdan sonra ondan hədis eşidənlərin rəvayətlərinə etibar edilmir. Hədis alimləri Abdullah bin Ləhianın tələbələrinin siyahısını diqqətlə gözdən keçirmiş və Abdullah bin Vəhb (ölümü: 197/813) kimi ilk dövrdəki tələbələrinin adlarını qeyd etmişdirlər. Bundan başqa qalanların hamısına Abdullah bin Ləhianın sonrakı tələbələri kimi münasibət bəslənmiş və onların rəvayətlərinə etibar edilməmişdir.

Qısa, hədis tənqidində son dərəcə zəruri olan rəvayətlərin araşdırılmasının ikinci növü, istinaddakı ravilərin bir-birləri ilə bağlantısını (ittisal və liqa) müəyyən etməkdir. Əgər bir ravi ona istinad edilən ravinin birbaşa özündən rəvayət eşitməyibse bu hədisə münqatı deyilir və belə bir rəvayət etibarlı hesab edilmir.

D. Rəvayətlərin başqa rəvayətlərlə qarışdırılması

Rəvayətləri araşdırmağın üçüncü bir yolu bir rəvayəti eyni müəllimin fərqli tələbələrinin nəql etdiyi mətnlə qarşılaşdırmaqdır. Bəzən bir rəvayət bir neçə ravi tərəfindən nəql edilmiş olur. Eyni söz və hadisədən bəhs edən bütün bu rəvayətlərə hədisin turuqu¹³² (fərqli gəliş

132. Tariq (c. Turuq) lüğəvi mənası yol deməkdir. Hədis üsulunda isə bir hədisin sənə-

yolları) deyilir. Mühəddislər bir hədisi yaxşıca araşdırarkən həmin hədisin bütün yollarını da araşdırmağa çalışırdılar. Əgər bir hədisi xüsusi sənədlə siqa ravilərin çoxunun rəvayət etdiyi görülür, ancaq bu əsnada ravilərdən biri həmin hədisi fərqli rəvayət edərsə bu rəvayət şaz¹³³ sayılır. Belə bir vəziyyəti olan ravi etibarlı olmasına baxmayaraq, onun bu fərqli rəvayəti səhih qəbul edilmədiyi kimi, bu rəvayət zahiri və ya batini dəlillərlə təsdiq edilmədikcə qəbul edilməz.

E. Hədislərin ümumi təhlili

Hədislərin araşdırılıb dəyərləndirməsində ən son və çox əhəmiyyətli məqam digər araşdırmalarla bərabər onların ümumi təhlilinin də həyata keçirilməsidir. Bu araşdırmada bir hədis mövzusuyla bağlı digər hədis materiallarının işığında təhlil edilərək nəql edilən söz və ya hadisənin baş verməsinin mümkün olub olmadığı, tarixi hadisələrə uyğun olub olmaması, ifadənin həqiqətən, Rəsulullah -səllallahu əleyhi vəsəlləm-ə aid olub olmaması, sənəddəki ravinin siqa olub olmaması baxımından incələnilir. Bu isə həqiqətən, çətin və həssas araşdırmaadır. Belə ki, bir mühəddis mövzu ilə əlaqədar bütün məlumatlara hakim, hədis elminə tamamilə vəqif və hədis tənqidi sahəsində məharəti olmasa, hədis tənqidinin öhdəsindən uğurla gələ bilməz.

Bəhs olunan bütün bu araşdırmanın nəticəsi olaraq mühəddisdə hədisin doğruluğuna aid bir şübhə hasil olduqda, o araşdırdığı hədisin sənəd və ya mətnində illət¹³⁴ olduğunu bildirir və belə bir hədis qəbul olunmur. Bu səbəblə mühəddislər səhih hədisə belə tərif vermişdilər:

“Adil (siqa, inanılmış) və zabıt (hafizəsi güclü) bir ravi tərəfindən rəvayət edilən, sənədi qırılmayan, şaz və illətli olmayan hədisə *səhih hədis* deyilir.

dinə verilən addır. Tariq, istinad, sənəd və vəch mütəmadi istifadə edilən terminlərdir. (Mütərcim qeydi)

133. Əş-Şafiyyə görə **şaz** etibarlı bir ravinin başqalarına zidd olaraq rəvayət etdiyi hədisdir. Hakim isə onu “etibarlı ravilərdən birinin təkə rəvayət etdiyi hədis” olaraq izah etmişdir.

134. Illət, zahiri görünüş etibarilə hədisi zəif saymağa səbəb ola biləcək hər hansı qüsurlu olmayan, həqiqətdə isə hədisin doğruluğuna zərər verəcək gizli qüsurlu deməkdir.

Nəticə

Belə qısa həcmli bir tədqiqatda mühəddislər tərəfindən inkişaf etdirilən hədis dəyərləndirilməsi elminin bütün təfərruatlarını vermək mümkün deyil. Üçüncü hissədə qeyd etdiyimiz xüsuslar, mühəddislər tərəfindən həyata keçirilən araşdırmaların sadə bir nümunəsini təqdim etməkdən ibarətdir.

Bununla bərabər əlinizdəki əsərimiz mühəddislərin akademik və elmi söylərinin çatdığı yüksək səviyyəni qavramağa kömək edəcəkdir. Muhəmməd ümmətinin hədisləri qoruyub saxlamaq xüsusunda heç bir millətin tarixində görünməyən söylərini və məsuliyyətlərini ortaya qoyacaqdır. Bu söylər söz və mənası haqqıyla qorunmuş Quranın qorunub saxlanması dair “ilahi vəd” kimi də dəyərləndirilə bilər.

Mündəricat

Ön Söz.....	5
Sünnənin əhəmiyyəti və problemlərinə dair mülahizələr.....	9
Tərcümə haqqında.....	11
Birinci Hissə	13
İslam hüququnun iki qaynağı.....	14
A. Qurani-Kərim	14
B. Sünnə	14
C. Hz. Peyğəmbərin dindəki yeri.....	15
D. Hz. Peyğəmbərə itaət	17
E. Hz. Peyğəmbərə ittiba (tabe olmaq)	22
F. Vəhyin iki növü	25
G. Qurani-Kərim tərəfindən bəyan	26
edilən vəhyin ikinci növü	26
H. Bir rəhbərə itaətdən fərqli olaraq Rəsulullahə itaət	38
İkinci Hissə	43
Nəbəvi səlahiyyətin əhatə dairəsi	44
B. Hz. Peyğəmbərin qanun qoymaq səlahiyyəti	44
C. Hz. Peyğəmbərin Qurani təfsir etmək səlahiyyəti	49
D. Hz. Peyğəmbərin Qurani təfsir nümunələri	50
E. Qurani şərh olunmağa ehtiyacı varmı?	54
F. Peyğəmbərlik səlahiyyətinin zaman məhdudiyyəti	55
G. Dünyəvi məsələlərdə (hallarda).....	59
Hz. Peyğəmbərin səlahiyyəti	59
H. Xurma ağaclarının peyvənd edilməsi	62
(tozlanma) hadisəsi.....	62
Üçüncü Hissə.....	65

Sünnənin səhihliyinin tarixi görünüşü.....	66
A . Sünnənin hökmü.....	66
B. Sünnənin qorunması.....	68
C. Hədisin üç növü	68
1. Mütəvatir hədis.....	69
a. Ləfzi mütəvatir.....	69
b. Mənavi mütəvatir	69
2. Məşhur hədis	70
3. Xəbəri-vahid.....	70
D. Mütəvatir və məşhur hədisin	70
xəbəri-vahiddən daha mötəbər olması	70
E. Hədisləri qorumağın müxtəlif yolları.....	72
1. Əzbərləmə və hafizə	73
a. Maraq	76
b. Hafizə gücü.....	77
c. İstək	77
2. Müzakirə.....	78
3. Tətbiqat.....	80
4. Yazı	81
F. Hz. Peyğəmbər dövründə hədis yazılışı və əsərlər	84
G. Hz. Peyğəmbərin yazdırdıqları	85
1. Sədaqət kitabı	85
2. Əmr bin Hazmın səhifəsi.....	86
3. Digər Valilərə Yazılan Əmrlər	86
4. Bəzi Elçilər üçün Yazdırılan Əmrlər.....	86
H. Hz. Peyğəmbərin səhabələrinin	89
hədis yazmaları və əsərləri	89
1. Əbu Hüreyrənin yazdıqları.....	89
2. Abdullah bin Əmrin Səhifəsi	89
3. Ənəs bin Malikin Səhifəsi	90

4. Əli bin Əbu Talibin Səhifəsi	91
5. Cabir bin Abdullahın səhifəsi.....	91
6. Abdullah bin Abbasın Səhifəsi	92
İ. Mübarək səhabələrdən sonra hədis,	93
divan və bölmələri.....	93
1. Təbiunun hədis, divan və təsnifatı.....	93
2. Hicri birinci əsrdə yazılan hədis kitabları.....	95
3. Hicri təqvimin ikinci əsrdə yazılan hədis kitabları	97
Dördüncü Hissə.....	101
Hədis tənqidi.....	102
A. Hədis tənqidinin məqsədi və əhəmiyyəti	102
B. Ravilərin etibarlılığı	103
1. Hafiz ibn Həcərin “Təhzi bu-t-Təhzi b”i	104
2. Hafiz bin Həcərin “Lisanul-Mizan”ı	105
3. Hafiz ibn Həcərin “Təcilu-l-mənfaa”sı	105
D. Rəvayətlərin başqa rəvayətlərlə qarışdırılması	107
E. Hədislərin ümumi təhlili.....	108
Nəticə	109